

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

МИРЗАЕВ НАСРИДДИН МУХРИТДИНОВИЧ

**XIX–XX АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТ ҚОЗИХОНАЛАРИДА
ЮРИТИЛГАН ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРГА ОИД
ХУЖЖАТЛАР**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)
on historical sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по историческим наукам**

Мирзаев Насриддин Мухритдинович

XIX–XX аср бошларида Тошкент қозихоналарида юритилган
ижтимоий муносабатларга оид ҳужжатлар 3

Mirzaev Nasriddin Muxritdinovich

Tashkent city qadi courts' documents on social issues in the 19th and early
20th centuries 25

Мирзаев Насриддин Мухритдинович

Документы казийских ведомств Ташкента о социальных отношениях
XIX – начала XX вв. 43

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ
List of published works 48

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

МИРЗАЕВ НАСРИДДИН МУХРИТДИНОВИЧ

**XIX–XX АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТ ҚОЗИХОНАЛАРИДА
ЮРИТИЛГАН ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРГА ОИД
ХУЖЖАТЛАР**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.4.PhD/Tar826 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб саҳифасининг www.iiiau.uz ҳамда “ZiyoNet” ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Бекмирзаев Илҳомжон Исроилжонович
тарих фанлари доктори, доцент

Расмий оппонентлар:

Тошқулов Жўрабой Ўринбоевич
юримдик фанлари доктори, профессор

Зиёдов Шовосил Юнусович
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

**Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
миллий университети**

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг **2021 йил «27» апрель соат 11:00 даги онлайн/оффлайн мажлисида** бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (73 рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация автореферати **2021 йил «27» мартда** тарқатилди.
(**2021 йил «15» мартдаги 1 рақамли** реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

Н.А.Мухамедов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, тарих фанлари доктори, доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда шаклланган тарихий қўлёзма манбаларни ўрганувчи марказларда қозилик институти фаолияти ва унга тегишли ҳужжатлар тадқиқига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Давлатчилик ва фуқаролик институтларининг асосий пойдевори бўлган қозихоналарда шаклланган нотариал, фуқаролик ҳолатини қайд этиш китоблари ҳамда ижтимоий муносабатларнинг ривожини билан боғлиқ тарихий воқеликни ёритиш уларнинг илмий савияси юқори ва камрови кенг эканлигидан дарак беради. Мазкур қозихоналарда ижтимоий низоларни ечишдаги амалиёт ва тажрибалар замонавий жамиятнинг ижтимоий муаммоларини ҳал этишда долзарб аҳамият касб этмоқда.

Дунёнинг қатор илмий марказларида тарихий манбалар, нарратив асарлар асосида қозилик институти тарихи ва моҳиятини ўрганишга эътибор қаратилаётгани ушбу турдаги ҳужжатларнинг илмий аҳамияти юқори эканлигидан далолатдир. Бундай тадқиқотларда (بيع) савдо-сотик, (اجاره) ижара битимлари, мол-мулк, (وقف) вақф ҳужжатлари ва (نسب نامه) шажарага оид гениологик материалларга ҳам аҳамият қаратилмоқда. Бироқ бу борада комплекс тадқиқотлар олиб борилмаганлиги ва Тошкент қозихоналари фаолияти ҳамда улардаги ҳужжатларнинг хусусиятлари очиб берилмаганлиги қозилик аъёнани моҳиятини яхлит англаш имконини бермас эди.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда халқимизнинг қадимий тарихи ва бой маданиятини қайта тиклаш, буюк алломалар илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, ёш авлодни миллий аъёналар руҳида тарбиялаш бўйича улкан ишлар амалга оширилмоқда: «Бундан асосий мақсад шуки, тарихимиз, маданиятимиз, динимизга алоқадор бир варақ қўлёзма бўлса ҳам, уларни тўплаб, халқимизни, ёшларимизни таништириш, бизнинг қандай буюк ва бетакрор меросимиз борлигини англашиш, фарзандларимизни шу улғу меросга муносиб этиб тарбиялашдан иборат»¹. Шу жиҳатдан манбаларимизнинг бир бўлаги ҳисобланган Тошкент қозихоналари ҳужжатларини илмий-тадқиқотга жалб қилиш долзарб саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 2018 йил 19 декабрдаги ПҚ-4068-сон «Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 15 июнь куни Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган «Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби» мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2017 йил 15 июнь, № 189 (6883).

қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Шарқ мамлакатларида ислом цивилизациясининг таркибий қисми бўлган ёзма манбаларни ўрганиш, хусусан, турли ижтимоий масалаларни ўз ичига олган қозихоналарнинг ҳужжатлари Шарқ ва Ғарб тадқиқотчилари томонидан катта қизиқиш билан ўрганиб келинмоқда. Тошкент қозихоналари тарихини ёритувчи тадқиқотларни қуйидаги 4 гуруҳга ажратиш мумкин:

биринчи гуруҳга XIX аср охири – XX аср бошига доир тадқиқотларни киритиш мумкин. Жумладан, А.Хорошхин, Г.Арендаренко, М.Федоровский, Н.И.Крафт, Л.Н.Большаков, Н.Остроумов, Н.Фиолетов ва Н.Лыкошин кабиларнинг шу даврда чоп этган тарихий асарлари ва мақолаларида Россия империясининг Туркистонда амалга оширган суд тизимидаги сиёсати ижобий баҳоланиб, қозилик судларининг моҳияти ва мустамлака маъмурият томонидан анъанавий суд тизимига киритилган ўзгаришлар бир ёқлама ёритиб берилган¹;

иккинчи гуруҳга совет даврида олиб борилган изланишлар натижасида эълон қилинган асарлар ва мақолаларни киритиш мумкин. Жумладан, Н.Фиолетов, Х.С.Сулейманова ва Ф.Бакиров кабилар Ўрта Осиё қозилик судлари ҳақида бир томонлама ёндашув асосида субъектив хулосалар берилган бўлиб, уларда қозиларнинг фаолияти танқид остига олинган. Ушбу тадқиқотчилар қозилик маҳкамаларининг жамият ҳаётида тутган ўрнини инобатга олмаган. Буни совет даврида анъанавий судларнинг тугатилишига оид сиёсат билан боғлаш мумкин²;

¹ Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб, 1876; Арндаренко Г.А. Досуги в Туркестане 1874-1889 (о народном суде у туземцев). – СПб, 1889; Федоровский М. О расширении сферы русского суда над туземными в крае. Юридические заметки // Туркестанские ведомости, 4 мая, 1886; Большаков Л.Н. Уголовная статистика в Туркестанском крае // Туркестанские ведомости, 23 августа 1883 г.; Унинг ўзи. К вопросу о реформе народного суда // Туркестанские ведомости, 3 ноября 1912 г.; Крафт И.И. Судебная часть в Туркестанском крае и Степных областях. – Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1898; Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. (Общий очерк). Изд. 3-е допол. – Ташкент, 1908; Фиолетов Н. Судопроизводство в мусульманских судах Средней Азии (суды казиев) // 1928; Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане (очерк быта туземного населения). – СПб, 1916.

² Фиолетов Н. Суды казиев в среднеазиатских республиках // Советское право. – М., 1927; Фиолетов Н. Судопроизводство в мусульманских судах (суды казиев) Средней Азии // Новый Восток. – М., 1928; Сулейманова Х.С. Исторический очерк о создании советских судов в Узбекистане // Советское государство и право. – М., 1949; Унинг ўзи. Создание и развитие советского суда в Туркестанской АССР (1917-1924 гг.). – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1954; Бакиров Ф. Чор Туркистонида суд, шариат, одат. – Тошкент: Фан, 1967.

учинчи гуруҳга мустақиллик даврида Ўзбекистонда амалга оширилган тадқиқотлар кириб, уларда объектив хулосалар берилганини алоҳида қайд этиш лозим. Бу тарихни холисона ўрганиш учун яратилган имкониятлар билан боғлиқ. Жумладан, С.Тиллабоев, Ш.А.Эшонова, Н.С.Зайнобиддинов, Ў.Султонов ва И.И.Бекмирзаевнинг ишларида мавзуга доир баъзи янги тадқиқот ёндашувлари кузатилади. Масалан, С.Б.Тиллабоев қозилик маҳкамалари фаолиятидаги ўзгаришлар мустамлака тизими манфаатларини мустаҳкамлашга хизмат қилган, деб хулоса берган. Ш.А.Эшованинг номзодлик диссертациясида эса, Туркистонда фаолият юритган қози судлари ва шариат меъёрлари, “шариат” тушунчаси, унинг тарихий илдизлари, шаръий қонунларда Куръон ва ҳадислардан фойдаланиш, фуқаролик ишларини кўриб чиқишда амал қилинган тартиблар хусусида тўхталиб ўтади. Н.С.Зайнобиддинов XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда суд тизими ривожланиши тарихига бағишланган тадқиқотида мустамлака даврида анъанавий қозихоналар фаолиятини тубдан ислоҳ қилишдан кўзланган асосий мақсад ислом қадриятларининг аҳолига таъсирини кучсизлантириш эди, деган хулоса берган. Ў.А.Султонов эса, Тошкентда қозихоналар фаолиятидаги вақф муносабатларига оид ҳужжатларни ўрганган. И.И.Бекмирзаевнинг тадқиқотларида X–XIII асрларда Мовароуннаҳрдаги қозилик ҳужжатлари тўғрисида батафсил маълумот берилган¹;

тўртинчи гуруҳга хорижий тадқиқотчиларнинг мавзуга доир олиб борган изланишлари киритилади. Жумладан, англиялик Александр Морисон Туркистонда суд тизими ислоҳотларини таҳлил этиб, мазкур сиёсатни Россия империяси Кавказдаги амалий тажриба ва Британиянинг Ҳиндистонда қозилик маҳкамаларига нисбатан кескин сиёсатини ўрганган ҳолда ишлаб чиққан, деган мулоҳазасини тақдим этган. Россиялик олим Д.Ю.Араповнинг фикрича, Чор Россиясининг Қозон татарларига бўлган муносабатини Тошкентда амалга ошира олмагани, бунинг сабаби эса Ўрта Осиё халқининг узоқ йиллик таълими негизида шаклланган диний эътиқодининг мустаҳкамлиги ва мавжуд дунёқарашлари уларнинг осонгина бошқарувига тўсқинлик қилган. Америкалик олим Адиб Халид ўзининг Ўрта Осиёдаги ислоҳотчилик ҳаракатлари тарихига бағишланган тадқиқотида империя ҳукуматининг халқ судьяларини сайлаш тартиби қозиларнинг шаъни ва кадр-қимматини тушириб юборганини таъкидлайди. П.Сарторининг ислом ҳуқуқи ва қонунчилиги

¹ Тиллабоев С.Б. XIX аср охири – XX аср бошларида Марказий Осиёда маъмурий-худудий бошқарув тизими ва унда маҳаллий аҳоли вакилларининг иштироки (Фарғона вилояти мисолида) / Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2006; Ишанова Ш.А. Нормы шариата и применение их казийскими судами Средней Азии до 1924 года / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Ташкент, 1992; Зайнобиддинов Н.С. История развития судебной системы в Средней Азии в конце XIX – начале XX вв. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 2006; Султонов Ў. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислоҳотлар ва муаммолар (XVI–XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2016; Бекмирзаев И.И. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий ва Мовароуннаҳр қозилиги. – Тошкент: Таълим, 2011; Бекмирзаев И.И. Мовароуннаҳрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндашувлар. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014.

тарихига бағишланган монографияси ва мақолаларида Тошкентда XIX аср охири – XX аср бошларида фаолият юритган қозиларнинг иш юритиши тажрибасини таҳлил этади. Шу билан бирга, Россия империяси томонидан қозихоналар фаолиятига оид амалга оширилган ўзгаришлар масаласига ҳам тўхталган. Унингча, Россия империяси сиёсатининг қозилик маҳкамаларига доир бошқаруви маҳаллий қонунчилик амалиётини жорий қилиш орқали қози лавозимини бутунлай тугатиш бўлган¹.

Умуман олганда, XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкент шаҳридаги анъанавий суд тизими, қозиларнинг фаолияти, ислоҳоти ва қозилик ҳужжатлари тарихига доир изланишларнинг аксарият қисми рус маъмуриятининг расмий ҳисоботлари ва шахсий кузатувлар натижаси сифатида ёзилган қайдларга, саёҳатчиларнинг хотиралари ва ўлкани бошқаришга қаратилган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларга асосланган бўлиб, уларда Тошкент қозихоналарида кўрилган мулкий ва оилавий масалаларга оид ҳужжатлар комплекс равишда ўз илмий ечимини топмаган. Бу эса ушбу илмий иш долзарблигини белгилайдиган асосий омиллардандир.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган А-1-051 – “Исломунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзuidaги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади XIX–XX аср бошида Тошкент қозихоналаридаги ижтимоий муносабатларга доир ҳужжатларни очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

XIX–XX аср бошларида Тошкент қозихоналари фаолиятига оид тадқиқотларни таҳлил қилиш, ўрганилган тадқиқот ишларининг йўналиши ва мазмунидан келиб чиқиб, бир нечта гуруҳга бўлган ҳолда фарқли хусусиятларини очиш;

Тошкент қозихоналарида тузилган ва амалда татбиқ қилинган ҳужжатларни манбавий ва палеографик нуқтаи назардан ёндашган ҳолда, уларни ҳужжатшунослик тамойиллари асосида тавсифлаш ҳамда таркибини

¹ Sartori P. Judicial elections as a colonial reform: the *qadis* and *biys* in Tashkent, 1868-1883// Cahiers du Monde Russe, 49/1, Janvier mars. 2008; Ibid. Authorized Lies: Colonial Agency and Legal Hybrids in Tashkent, c. 1881-1893. // JESHO 55/4-5, 2012; Ibid. Colonial Legislation Meets Shari‘a: Muslims’ Land Rights in Russian Turkestan // CAS 29/1, 2010; Ibid. The Birth of a Custom: Nomads, Shari‘a Courts and Established Practices in the Tashkent Province, ca. 1868-1919; Ibid. The Evolution of Third-Party Mediation in Shari‘a Courts in 19th- and Early 20th-Century Central Asia // JESHO 54/3, 2011; Ibid. Constructing Colonial Legality in Russian Central Asia: On Guardianship // CSSH 56/2, 2014; Ibid. Visions of Justice: Shari‘a and Cultural Change in Russian Central Asia. – Leiden: Brill, 2016; Gh. Karimov, P. Sartori, and Sh. Ziyodov, Sebzor dahasi qozisi faoliyatiga oid khujjatlar (Tashkent: O‘zbekiston, 2009): doc. 117-23; Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India – New York, 2008; Арапов Д.Ю. Мусульманский мир в восприятии верхов Российской империи // Вопросы истории. 2005; Khalid Adeeb. The politics of Muslim Cultural reform. Jadidism in Central Asia Berkeley: University of California Press, 1997.

аниқлаш;

қозихоналарда юритилган қозилик ҳужжатларини манба сифатида ўрганиш, бу турдаги ҳужжатларни тадқиқ қилиш йўналишида мавжуд методологик ва назарий масалаларни илмий асослаш;

мустамлака давридаги Тошкент қозихоналари фаолиятига оид қарашлар ва тарихий тадрижий ўзгаришларни очиб бериш, улардаги иш юритиш тартибини ёритишда анъанавий ва трансформацион жараёнларни кўрсатиб бериш;

юритилган турли мавзулардаги ҳужжатлар ичида мол-мулкка оид ҳужжатларнинг ўзига хослигини таҳлил қилиш ва мазкур турдаги аниқланган ҳужжатларга илмий изоҳ бериш;

қозилар фаолиятининг асосий иш кўламини ташкил қилган ижтимоий масалалардан никоҳ ва талоқ (ажрим) муаммоларининг ечимлари акс этган ҳужжатларни изоҳлаш;

вояга етмаган болаларга васий тайинлаш тартибининг назарий масалалари ва амалий ечимлари ҳамда уларни назорат қилишнинг Тошкент ҳудудидаги ўзига хос жиҳатларини ўрганиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида XIX–XX аср бошидаги Тошкент қозихоналари фаолиятига оид ҳужжатлар олинган.

Тадқиқотнинг предметини Тошкент қозихоналари ҳужжатларида мол-мулк, никоҳ, талоқ ва сағир болаларга васий тайинлашда кўрилган ижтимоий муносабатлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тарихийлик, статистик таҳлил, индукция ва дедукция, матнларни контент-анализ қилиш усулларидадан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Тошкент қозихоналарида кўрилган мол-мулк, қарз, *ибро* (ўз ҳаққидан кечиш), савдо-сотик, никоҳ, талоқ, вояга етмаган сағир болалар ва фуқароларнинг нотариал ишлари билан боғлиқ аниқланган 1000 та тарихий ҳужжатларда икки томоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилиш учун ҳукм васиқасига босилган муҳрлар ва ишончли гувоҳларнинг бўлгани ҳамда шу тарзда миллий қонунчилик анаъаналари шакллангани очиб берилган;

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Тошкент қозилари томонидан жорий қилинган (*حکم دفتري*) «Қарорлар» ва (*اكت دفتري*) «Далолатномалар»ни қайд қилишга доир махсус китоблар келажакда асоссиз низоларнинг олдини олишга ҳам хизмат қилгани далилланган;

умуминсоний кадриятлар ва миллий анъаналарга катта эътибор берган ўзбек халқи жамиятда боқувчисини йўқотган ҳатто бегона (*صغير*) *сағир* етимларни ҳам ўз оиласига олганликлари натижасида Тошкентда империя маъмурияти очган болалар уйларига мусулмон етим болалари топширилмагани архив манбалари асосида исботланган;

қозилар мол-мулкни тасарруф этиш билан боғлиқ фуқаролик ишларида икки томон келишмовчиликларини сулҳ орқали ечишни таклиф этгани, натижада, даъвогар ўз ҳаққидан жавобгар фойдасига савоб умидида воз кечгани ҳамда (ابرو¹) *ибро* (ўз ҳаққидан кечиш) номини олган бундай қарорларни расмийлаштириш Тошкент қозихоналарида ҳам оммалашгани аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

тадқиқотда XIX–XX аср бошига оид Тошкент қозихоналарида юритилган турли ижтимоий масалаларга оид бирламчи ҳужжат ва манбалар илмий истеъмолга киритилган, жумладан, 100 та ижтимоий-иқтисодий ва мол-мулк масалаларини акс эттирувчи ҳужжатларнинг умумий тавсифи, ҳужжатларнинг тузилган саналари, ер-мулкка оид ҳужжатлар аниқланиб, сфрагистик (муҳрдаги ёзувлар) маълумотлар ёритилган;

ёш оилаларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш мақсадида қозихоналар томонидан никоҳ маросими асносида келин ва куёвларга зарурий кўрсатмалар берилгани, ажримларнинг олдини олиш мақсадида бўлажак эрларга тегишли шартлар қўйилгани қозилик ҳужжатларининг матнларини илмий ўрганиш асосида очиб берилган;

Тошкент ҳудудида фаолият юритган қозихоналарнинг ўзига хос хусусиятлари: фуқаролар ўртасида тузилган оилавий, савдо-сотик, ижара шартномалари, мерос ва вояга етмаган етим болаларнинг мол-мулкни назорат қилишга доир ҳужжатлар Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ҳам қўлланилган;

Ўзбекистон Миллий архиви 10 та фонди таркибидаги эски ўзбек ва форс тилларида ёзилган 1000 та архив ҳужжатлари асосида 1868-1920 йиллар давомида Тошкентнинг 4 та даҳасида фаолият юритган қозиларнинг тўлиқ рўйхати тузилган, уларнинг мақоми, қозихона фаолиятидаги анъаналардан фарқли равишда юритилган «Қарорлар китоби» ва «Далолатномаларни қайд этиш» дафтарларининг манбавий аҳамияти очиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижалари Тошкент ижтимоий тарихини ёритувчи маъмурий ва қонунчилик актлари, қозихона ҳужжатлари ва мустамлака даври иш юритиш тизимида оид ҳужжатлар асосида тадқиқ этилгани ҳамда танланган муаммо қиёсий ўрганилганлиги, илмий хулосаларни илгари суришда Тошкентнинг 4 та даҳасида фаолият юритган қозиларга тегишли Ўзбекистон Миллий архиви¹даги ҳужжатлар, ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди²даги манбалар, ЎЗР ФА

¹ ЎзМА, Ф. – И-36 – Тошкент шаҳар бошлиғи девонхонаси ҳужжатлари; ўша жойда: И-362 – Тошкент шаҳар қозилар съезди ҳужжатлари; ўша жойда: И-363 – Бешёғоч даҳаси қозиси ҳужжатлари; ўша жойда: И-364 – Кўкча даҳаси қозиси ҳужжатлари; ўша жойда: И-365 – Себзор даҳаси қозиси ҳужжатлари; ўша жойда: И-366 – Шайхонтоҳур даҳаси қозиси ҳужжатлари.

² Мажмуайи маҳзароти форсий. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Қўлёзма 6102.

Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фонди¹ ва Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси қўлёзмалар² тўпламлари каби бирламчи манбаларга таянилганлиги, далиллар воситасида асосланганлиги, натижалар ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти унда баён этилган таҳлилий мулоҳазалар, назарий хулоса ва таклифлар XIX–XX аср бошида Тошкент қозихоналари тарихига методологик ёндашувлар, илмий тадқиқотларда янги илмий қарашлар ва ижтимоий муносабатлар бўйича назарий хулосаларни такомиллаштиришда фойдаланиши билан изоҳланади.

Диссертация натижаларининг амалий аҳамияти уларнинг тарихчилар, ислом манбашунослиги, матншунослик ва ҳуқуқ тарихи билан шуғулланувчилар учун амалий қўлланма вазифасини ўташи, шунингдек, «Ислом тарихи ва манбашунослиги», «Исломшунослик», «Диншунослик» каби йўналишдаги фанларни ўқитишда ҳамда улар бўйича янги дарслик, қўлланма ва махсус курслар ишлаб чиқиш ҳамда Тошкент худудига оид тарихий топономик номларни аниқлашга хизмат қилиши билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. XIX–XX аср бошида Тошкент қозихоналарида юритилган ижтимоий муносабатларга оид ҳужжатлар бўйича тадқиқотнинг илмий натижалари асосида:

Тошкент қозихоналарида кўрилган мол-мулк, қарз, *ибро* (ўз ҳаққидан кечиш), савдо-сотик, никоҳ, талок, вояга етмаган сағир болалар ва фуқароларнинг нотариал ишлари билан боғлиқ аниқланган 1000 та тарихий ҳужжатларда икки томоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилиш учун ҳукм васиқасига босилган муҳрлар ва ишончли гувоҳларнинг бўлгани ҳамда шу тарзда миллий қонунчилик анаъаналари шакллангани очиб берилгани тўғрисидаги илмий хулосалар Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг буюртмаси асосида chop этилган «Дин ва ҳаётга оид савол-жавоблар» китоби 1-жузининг мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2020 йил 4 декабрдаги 2472-сон маълумотномаси). Натижада, фуқаролар диний соҳага оид муҳим саволларига асосланган жавоблар олишида ва оилавий муносабатларда юзага келувчи муаммоли масалалар ечимини топишида муҳим аҳамият касб этган;

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Тошкент қозилари томонидан жорий қилинган (*حکم دفتري*) «Қарорлар» ва (*اكت دفتري*) «Далолатномалар»ни қайд қилишга доир махсус китоблар келажакда асосиз низоларнинг олдини олишга ҳам хизмат қилгани далиллангани тўғрисидаги хулосалардан буюртма асосида «Ўзархив» агентлиги томонидан нашр этилган «Ўзбекистон архив тизими 100 ёшда» китобида фойдаланилган («Ўзархив» агентлигининг

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фонди. “Китобу ал-қузот” (“Қозилар китоби”). № 787/XXIII; XIX асрга оид қози дафтари. Инв. 405-йиғмажилд.

² ЎМИ, Муҳозарот васиқалари. – № 609; Муфта биҳи (“Фатво берилган масала”). – № 1134.

2020 йил 4 декабрдаги 01-26/1081-сон маълумотномаси). Натижада, кенг қамровли архив фойдаланувчиларига қозихоналарда юритилган ҳужжатлар ҳақида тўлиқ маълумот олиш, аждодлар илмий-маънавий меросини ўрганиш, миллий ўзликни англаш ва ифтихор туйғуларини уйғотишга хизмат қилган;

умуминсоний кадриятлар ва миллий анъаналарга катта эътибор берган ўзбек халқи жамиятда боқувчисини йўқотган ҳатто бегона (صغير) *сағир* етимларни ҳам ўз оиласига олганликлари натижасида Тошкентда империя маъмурияти очган болалар уйларига мусулмон етим болалари топширилмагани архив манбалари асосида исботлангани тўғрисидаги илмий хулосалар буюртма асосида Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг ташкил топганига 100 йил тўлиши муносабати билан ишга туширилган «Адлия органлари тарихи музейи»нинг XX аср бошига оид эски ўзбек ва форс тилларидаги қозилик ҳужжатларидан иборат экспозицияларига жойлаштирилган (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 2020 йил 24 августдаги 17/6-5/2351-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу ҳужжатлар музей кўргазмаларини бойитиш билан бирга, ташриф буюрувчи фуқароларга қозиларнинг вояга етмган сағир болаларга васий тайинлаш амалиёти ва унинг тарихий хусусиятлари билан яқиндан танишиш имконини берган;

қозилар мол-мулкни тасарруф этиш билан боғлиқ фуқаролик ишларида икки томон келишмовчиликларини сулҳ орқали ечишни таклиф этгани, натижада, даъвогар ўз ҳаққидан жавобгар фойдасига савоб умидида воз кечгани ҳамда (ابرا) *ибро* (ўз ҳаққидан кечиш) номини олган бундай қарорларни расмийлаштириш Тошкент қозихоналарида ҳам оммалашгани аниқлангани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосида «O‘zbekiston tarixi» телеканалининг «Тақдимот» кўрсатуви сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2019 йил 24 декабрдаги 03-40-2707-сон маълумотномаси). Натижада, фуқароларнинг Тошкент тарихига оид расмий ҳужжатлар тарихи, аждодларимиз илмий меросига доир янги илмий маълумотлар билан танишиши, тарихий билимларининг ошиши ва уларда миллий ғурур туйғусининг шаклланишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 7 та халқаро ва 11 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 31 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларида 13 та мақола, шундан, 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 129 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**XIX–XX аср бошларига оид Тошкент қозилик ҳужжатларини ўрганишнинг назарий масалалари**» деб номланган биринчи бобида Тошкент қозихоналари фаолиятига оид тадқиқотлар таҳлили, қозилик ҳужжатларининг тавсифи ва уларни манба сифатида ўрганишнинг назарий масалалари илмий тавсифланган. Замоनावий тадқиқотларда анъанавий қозилик институти тарихи, уни обрўсизлантириш йўлида мустамлака маъмурият томонидан амалга оширилган ўзгаришлардан кўзланган стратегик мақсадни очиб бериш каби илмий масалалар тарих, манбашунослик ва юриспруденция йўналишларида изланиш олиб бораётган маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларнинг диққат марказида турган мавзулардан бири саналади. Ўрганилаётган даврда Тошкент шаҳридаги анъанавий қозихоналар тарихини ёритувчи тадқиқотларни замоनावий концептуал-услубий ёндашувлардан келиб чиқиб, шартли равишда 4 та гуруҳга ажратиш мумкин: 1) XIX – XX аср бошида чоп этилган тарихий асарлар ва мақолалар; 2) совет даврида олиб борилган изланишлар; 3) мустақиллик йилларида олиб борилган тадқиқотлар; 4) хорижий тадқиқотчиларнинг ишлари.

Мустамлака даврида И.И.Крафт¹ ва Н.Фиолетов²лар томонидан Тошкентда фаолият олиб борган қозиларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ўрнини пасайтириш, фаолият доирасини чеклаш ва обрўсизлантириш йўлида амалга оширилган тадбирлар ёритилган бўлса, А.Хорошхин, Н.Остроумов ва Н.Лыкошин³ каби муаллифлар ўз асарларида ўлкадаги ижтимоий ҳаёт, ҳуқуқий муносабатлар, маҳаллий қозиларнинг фаолиятини жиддий танқид қилиш орқали империя бошқарув сиёсатини оқлаб кўрсатганлар.

XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб, Россия империясининг маҳаллий суд тизимини ўзгартиришга доир сиёсати давр матбуотида ҳам мунозараларга сабаб бўлган. Нашр этилган мақолаларнинг мавзулари турли

¹ Крафт И.И. Судебная часть в Туркестанском крае и Степных областях. – Оренбург, 1898.

² Фиолетов Н. Судопроизводство в мусульманских судах Средней Азии. Суды казиев. – Ташкент, 1916.

³ Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся Туркестанского края. – СПб, 1876; Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. (Общий очерк). Изд. 3-е допол. – Ташкент, 1908; Лыкошин Н. Полжизни в Туркестане. – СПб, 1916.

хил бўлиб, Г.Арендаренко¹, М.Федоровский², Л.Н.Большаков³ каби ўлка маъмурларининг маҳаллий аҳоли орасида рус судлари таъсир доирасини кенгайтириш бўйича таклифлари муҳокама қилинган.

Ушбу гуруҳ адабиётлари ичида маҳаллий тарихчиларнинг асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Хусусан, Муҳаммад Азиз Марғилоний империя томонидан жорий этилган қозилар сайловининг анъанавий суд тизимида салбий таъсир этганини очиб берган⁴. Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий ўша даврда Тошкентда фаолият юритган 80 га яқин таниқли кишилар, жумладан, қози, аълам ва муфтийларнинг қисқача таржимаи ҳоли ва фаолиятига оид қизиқарли, кенг қамровли маълумотларни келтириб ўтган⁵.

Умуман олганда, мустамлака ҳокимият вакилларининг анъанавий суд тизими билан боғлиқ мулоҳазалари бир ёқлама бўлиб, воқеликда эса қозилик судлари жиддий маъмурий чекловларга қарамасдан маҳаллий аҳоли учун ўз мавқеини йўқотмаганлигини архив манбалари ҳам тасдиқлайди.

Совет даврида олиб борилган ишлар қаторига Н.Фиолетов⁶, Х.С.Сулейманова⁷ ва Ф.Бакировлар⁸ томонидан чоп этилган мақолалар ва брошюраларни қайд этиш мумкин. Муаллифлар давр сиёсати ва мафкураси таъсирида қозилик судлари хусусида фақатгина салбий фикрларини келтириб, уларнинг фаолиятини жиддий танқид остига олганлар ва совет ҳокимиятининг анъанавий қозилик судларини тугатиш борасидаги сиёсатини оқлаб кўрсатишга ҳаракат қилганлар. Кейинчалик бундай ёндашувлар совет даврида амалга оширилган диссертацияларда ҳам ўз аксини топган. Шунга қарамасдан, шарқшунослар томонидан қозихоналарда расмийлаштирилган “васиқа” туридаги нотариал ҳужжатлар махсус тўплам ва каталог шаклида изоҳли шарҳлар билан нашр этилган⁹.

¹ Арендаренко Г. О народном суде среди туземцев. Зарафшанские заметки // Туркестанские ведомости, апрель-июль, 1879.

² Федоровский М. О расширении сферы русского суда над туземными в крае. Юридические заметки. // туркестанские заметки, 4 мая 1886 г.

³ Большаков Л.Н. Уголовная статистика в Туркестанском крае. // Туркестанские ведомости, 23 августа 1883 г.; Унинг ўзи. К вопросу о реформе народного суда. // Туркестанские ведомости, 3 ноября 1912.

⁴ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий: (Фарғона чор мустамлакаси даврида) // Сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, Д. Сангилова; Масъул муҳаррир: А.Қаюмов. – Тошкент: Маънавият, 1999.

⁵ Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.

⁶ Фиолетов Н. Суды казиев в среднеазиатских республиках. // Советское право. – М., 1927. - №1 (25). – С. 132-146; Унинг ўзи. Судопроизводство в мусульманских судах (суды казиев) Средней Азии. // Новый Восток. – М., 1928.

⁷ Сулейманова Х.С. Исторический очерк о создании советских судов в Узбекистане. // Советское государство и право. – М., 1949; Унинг ўзи. Создание и развитие советского суда в Туркестанской АССР (1917-1924 гг.) – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1954.

⁸ Бакиров Ф. Чор Туркистонида суд, шариат, одат. – Тошкент: Фан, 1967.

⁹ Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческим введением. – Л., 1940; Унинг ўзи. Хозяйство джуйбарских шейхов. / К истории феодального земледелия в Средней Азии в XVI - XVII вв. – М.- Л., 1954; Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – Ташкент, 1965; Унинг ўзи. Самаркандские документы XV-XVI вв. – М., 1974; Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. / Подбор документов, введение, перевод, примечания и указатели Ю.Э. Брегея. – М.: Наука, 1967– 522 с.; Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968.

Хулоса қилиб айтганда, совет даврида яратилган илмий тадқиқотларнинг сони етарлича бўлишига қарамасдан, улар нисбатан тор доирадаги бирламчи манбаларга асослангани ва асосий хулосалар мантиқий тарзда ўрнатилган мафкуравий чекловлар таъсирида бир-бирини такрорлаганини қайд этиш лозим.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда мустамлака даври тарихини ўрганишга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Замоनावий концептуал ёндашувлар асосида ушбу илмий изланишлар: 1) Ўрта Осиёнинг Россия империяси томонидан босиб олинishi ва мустамлака маъмурий-бошқарув сиёсати моҳиятини ёритувчи тадқиқотлар¹; 2) бевосита Россия империясининг Туркистон ўлкаси қозилик судлари тизимини ўзгартириши, сайлов тизими, қозиларнинг янги тартибдаги иш фаолияти ҳамда ислом ҳуқуқи манбаларини таҳлил қилишга бағишланган ишлар²; 3) қозилик ҳужжатлари ва васиқаларининг рўйхатини тузиш, нашрга тайёрлаш ва илмий муомалага киритиш бўйича олиб борилаётган фундаментал изланишлар³га ажратган ҳолда таҳлил қилинди.

2016 йилда Ў.Султонов Тошкентда қозихоналар фаолияти, вақф муносабатларига оид қозихона ҳужжатлари ва таркибини таҳлил қилган⁴. Муаллиф ўз тадқиқотида Тошкентнинг тарихий-маданий ҳудудида вақф ҳўжалигидаги ўзгаришлар ва у билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий муносабатларни очиб берган.

Тарих фанлари доктори И.И.Бекмирзаевнинг номзодлик ва докторлик диссертациялари асосида чоп этилган монографияларида қозилик

¹ Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917). – Ташкент: Фан, 1997; Khalid Adeeb The politics of Muslim Cultural reform. Jadidism in Central Asia (Berkeley: University of California Press, 1997; Абдурахимова Н., Эргашев Ф. Туркистонда чор мустамлака тизими. – Тошкент: Академия, 2002.; Ахмаджонов Г.А. Россия империяси Марказий Осиёда (Чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати тарихи ва тарихнавислиги). – Тошкент, 2003; Тиллабоев С.Б. XIX аср охири – XX аср бошларида Марказий Осиёда маъмурий-ҳудудий бошқарув тизими ва унда маҳаллий аҳоли вакилларининг иштироки (Фарғона вилояти мисолида) / Тарих фанлари номзоди диссертацияси автореферати. Тошкент, 2006; Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India – New York, 2008.

² Ишанова Ш.А. Нормы шариата и применение их казийскими судами Средней Азии до 1924 года. / Автореф. диссер. канд. юрид. наук. – Ташкент, 1992; Муқимов З. Основные исторические источники права в Узбекистане (VIII-XIX вв.). / Автореф. диссер. док. юрид. наук. – Ташкент, 1997; Зайнобиддинов Н.С. История развития судебной системы в Средней Азии в конце XIX – начале XX вв./Автореф. диссер. канд.ист. наук. – Ташкент, 2006; Рахманов А.Р. Ислом ҳуқуқида шартнома ва мажбуриятлар ҳамда миллий қонунчилик (киёсий-ҳуқуқий таҳлил). Тарих фан. док. диссер. автореф. – Тошкент, 2008.

³ Каталог Хивинских казийских документов XIX – начала XX вв.// Сост.: Урунбаев А., Харикава Т., Файзиев Т., Джураева Г., Исогай К. –Ташкент-Киото, 2001; Султонов Ў.А. Тошкент қозихона ҳужжатларини ўрганиш муаммолари ва истикболлари (ЎзР МДА фонди) // Республика ёш олимлари тўплами. – Тошкент, 2008; Каримов Ф., Сартори П., Зиёдов Ш. Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009; Каримов Э. Регесты казийских документов и ханских йарлыков Хивинского ханства XVII – начала XX в. – Ташкент, Фан. 2007; Аминов Х.А., Султонов Ў.А. Колониал Туркистонда қозилар дафтари: Тошкент, 1887. – Тошкент, Наврўз. 2016.

⁴ Султонов Ў. Тошкент вақф ҳўжалигида аъналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI–XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тар. фан. док. (DSc) ... дис. – Тошкент: ТД ШИ ШҚМ, 2016.

институтининг Мовароуннаҳр сиёсий, ижтимоий ва маънавий ҳаётидаги ўрни, қозилик ҳужжатларининг тарихий илдизлари ёритилган¹.

Хорижий тадқиқотчилардан Александр Морисон², Д.Ю.Арапов³, Адиб Халид⁴, Р.Гарипова⁵ каби тадқиқотчиларнинг изланишлари, асосан, рус тилидаги манбалар асосида олиб борилган, шунингдек, қози судларида амалга оширилган ислохотларни меъёрий ҳужжатларда келтирилган маълумотлар асосидагина баҳолаб, бевосита ўша давр қозилари томонидан тузилган ҳужжатлар ва қозихона фаолияти чуқур ўрганилмаган. Бошқалардан фарқли равишда, П.Сартори⁶ империя маъмурияти чиқарган янги қарорлар узоқ муддатгача кучини кўрсата олмагани, қозилар юритган қайд китоблари Усманийлар империясидаги сижжилотлар каби ўлка қонунчилиқ тарихини ўрганишда бебаҳо аҳамиятга эга, деб баҳолайди.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент шаҳар қозилари ҳужжатларининг ижтимоий масалаларни ёритишдаги манбавий аҳамиятини очиб бериш алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаганлиги танланган мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Бугунги кунда Тошкент қозиларининг катта ҳажмдаги ҳужжатлари Ўзбекистон Миллий архиви (бундан кейин – ЎзМА) фондларида сақланмоқда. Архивда 130 га яқин Туркистон ўлкасининг 3 та вилояти (Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё) ҳамда Тошкент шаҳар ва Тошкент уезди ҳудудларида фаолият олиб борган қозиларнинг фондлари мавжуд. Архивдаги қозилар фондларининг ҳажм жиҳатидан энг катта қисми Самарқанд вилояти қозиларига (деярли 50%) тегишли ҳужжатлар бўлиб, ундан сўнг Сирдарё ва Фарғона вилоятлари туради. Тадқиқот жараёнида 1868-1922 йилларда Тошкент шахрининг тўрт даҳасида фаолият юритган қозилар рўйхати аниқланди. Архивда Шайхонтоҳур даҳасида фаолият юритган 9 нафар қозининг жами 110 та йиғмажилдлари, Бешёғоч даҳасида фаолият юритган 8 нафар қозининг жами 97 та ҳукм ва далолатномалар китоби, Себзор даҳасида фаолият юритган 10 нафар қозининг жами 94 та ҳукм ва далолатномалари, Кўкча даҳасида фаолият юритган 11 нафар қозининг жами 91 та ҳукм ва далолатномалар китоблари сақланиб қолган. Қарорлар китобига сана, даъвогар ва жавобгарнинг арзномаси мазмуни, қозининг қарори, томонларнинг ва қозининг имзоси ҳамда қарордан нусха олганлик тўғрисида тасдиқ ёзуви киритилган бўлса, далолатномалар китобига қози

¹ Бекмирзаев И.И. Бурхонуддин Маҳмуд ал-Бухорий ва Мовароуннаҳр қозилиги. Монография. – Тошкент: Таълим нашриёти, 2011; Бекмирзаев И.И. Мовароуннаҳрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндашувлар. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014.

² Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India – New York, 2008.

³ Арапов Д.Ю. Мусульманский мир в восприятии верхов Российской империи // Вопросы истории. 2005.

⁴ Ўша жойда. – Б. 253.

⁵ Garipova R. Married or not married? On the obligatory registration of Muslim marriages in Nineteenth-Century Russia. // Islamic law and society 24 (2017).

⁶ Sartori, Paolo. Visions of Justice: Sharī‘a and Cultural Change in Russian Central Asia. – Leiden: Brill: 2016; Ibid. Judicial elections as a colonial reform the *qadis* and *biys* in Tashkent, 1868-1883 // Cahiers du Monde russe, 49/1, Janvier mars, 2008; Ibid. Colonial legislation meets sharī‘a: Muslims’ land rights in Russian Turkestan // Central Asian Survey. Vol. 29, № 1, March 2010.

расмийлаштирган барча нотариал фаолият, яъни ер олди-сотди, қарз олиш-бериш, мулкни гаровга қўйиш тўғрисида маълумотлар қайд этилган¹.

Шунингдек, қозилар томонидан «никоҳ», «талок», «ажралиш (хуль)», «васиятнома» ва «вакиллик тўғрисида», «насабнома (исботи насаб)», «мерос тақсимоти», «шерикчилик», «муштарак мулкларнинг тақсимоти», «савдо битимининг бекор қилиниши (иқола)», «кафолат», «мулк айрибошлаш», «қарз», «гаров (рахн)», «байи жоиз», «байи бот», «ижара» ва «вақфнома» каби ҳужжатлар ҳам расмийлаштирилган. Уларни мазмунан таҳлил этиш, тизимлаштириш, турли жамғармалардаги ҳужжатлар мониторингини ўтказиш, ўзаро қиёслаш орқали янги маълумотларни аниқлаш, манбавий аҳамиятини очиб бериш исломшунослик, манбашунослик ва тарих фанларини янада ривожлантириш имконини беради. Тадқиқ этиладиган қозилик ҳужжатларини танлаб олишда унинг ички ва ташқи белгиларига қараб, манбавий қиймати хусусида хулоса чиқариш зарур. Ҳужжатнинг ташқи белгилари деганда, унинг қоғози ва хати (ёзуви)дан ташқари, ёзилган вақти ва жойи, муаллифи, ёзилиш сабаблари давр ижтимоий-сиёсий жараёнларини инобатга олган ҳолда баҳоланади. Буларни аниқламай туриб, ҳужжатда баён этилган воқеалар ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиб бўлмайди. Агар аниқланган ҳужжатда муаллиф исми ва санаси ноаниқ бўлса, манбани сатрма-сатр, синчковлик билан ўрганишдан ташқари, муҳрларга ҳам эътибор қаратиш талаб қилинади.

Умуман олганда, қозилик ҳужжатлари манбашунослиги нисбатан янги тадқиқот йўналиши бўлиб, уни ривожлантириш борасида катта имкониятлар мавжуд. Шу ўринда, бир қатор вилоят музей, кутубхона ва архивларидаги манбаларни ҳам ўрганиш масаласи ўз ечимини кутмоқда. Уларнинг тадқиқ этилиши Ўзбекистон тарихини ёритишда муҳим илмий аҳамият касб этади.

Диссертациянинг иккинчи боби **«XIX–XX аср бошида Тошкент қозихоналари фаолияти ва уларда мол-мулкка оид ҳужжатларни юритиш тартиби»** деб номланиб, унда Тошкент қозихоналари фаолияти ва иш юритиш тартиби, расмийлаштирилган мол-мулкка оид ҳужжатларнинг манбавий таҳлили берилган. Тошкент шаҳридаги қозихоналарнинг фаолияти Бухоро ва Қўқон шаҳарларидаги қозихоналардан деярли фарқ қилмаган. Қозилар олий маълумотли бўлиб, Бухоро, Тошкент ва Самарқанддаги нуфузли мадрасаларда ўқиган. Қозиларни тайинлашда асосий манбалардан ҳисобланган «Мухтасар ал-Виқоя»², «Жомеъ ар-румоз шарҳи Мухтасар ал-Виқоя»³ ва «Ҳидоя»¹ каби мўътабар ва машҳур китоблар Мовароуннаҳрда

¹ ЎзМА, И-363-фонд, 1-рўйхат, 13 ва 364-йиғмажилдлар.

² “Ан-Ниқоя” (“ан-Нуқоя”, “Ниқоят ар-ривоя”, “Ниқоят ал-Виқоя” ёки “Мухтасар ал-Виқоя”). Садр аш-шариъа ал-асғар Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Махбубий ал-Бухорий (ваф. 747/1347) қаламига мансуб ушбу асар фикҳий матн китоблари ичида ўзининг қисқа ва мўъжазлиги билан ажралиб тургани учун “Мухтасар ал-Виқоя” номи билан танилган.

³ Мовароуннаҳрда яратилган тазкира ва тарихий асарларда “Жомеъ ар-румоз” соҳиби Шамсуддин Муҳаммад ал-Қуҳистоний (1546 ваф.)ни Бухорода бир неча йиллар давомида садр-муфтий бўлгани, қабри ҳам Бухоронинг энг эътиборли қабристонига қўйилгани, яъни муаллифи таниқли фақиҳлиги, китоби ҳам

ҳанафий мазҳаби манбалари сифатида амалда бўлган ва қозиларни тайинлашда ушбу китоблар асосий дастуруламал бўлиб қўлланилган. Ўз навбатида қозилар ҳам амалий-ижроий ишларида мазкур китобларга асосланиб, ҳукм чиқарганлар.

1866 йилнинг июлида маҳаллий қозихоналарнинг ўрнига маҳкама ташкил этилган. Айрим ҳужжатларда маҳкама «шаҳар иштироки» ёки «шаҳар бошқаруви» деб юритилади. Унинг таркибига Тошкентнинг туб аҳолисидан сайланган қози ва етти маслаҳатчи, муфтий ва аъламлар киритилган. Катта маслаҳатчи лавозимини аввал Саидазим Муҳаммадбой ўғли, сўнг Исҳоқбой эгаллаган². Ўлкада жорий қилинган бундай синов-тажриба кўринишидаги тартибларнинг аксарияти ўзини оқламагани учун қисқа вақт амал қилгач, бекор қилинган.

1867 йилда «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги вақтинчалик Низом»га асосан қози ва бий судлари қайта тикланиб, номзодларни сайлаш ва судлар фаолияти юритиш тартиби белгиланди. Халқ судларининг фаолияти оила ва никоҳ, ворислик каби фуқаролик ишларини кўриш билан чеклаб қўйилган. 1886 йилги Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низомда мустамлакачи ҳукумат ислом ҳуқуқи билан мураса қилибгина қолмай, балки уни ўрганишга ҳам киришган. Бу борадаги дастлабки уринишлар ислом ҳуқуқига оид европалик олимларнинг асарларини рус тилига таржима қилишдан иборат бўлди³. Бундан ташқари, айрим рус амалдорлари қозиларни рус тилида ҳужжатларни расмийлаштириш талабини киритишни таклиф қилса⁴, бошқалари қозихоналарда кўрилган ижтимоий муносабатларига доир ишлар мураккаб ва жуда чалкаш эканлиги, қозилар уларни ҳал қилишда Ислом манбаларига кўра ҳукм чиқариши тўғрилигини тан олган⁵.

Мулкий муносабатга доир манбалар таҳлили XIX–XX аср бошида ҳам Тошкент қозиларининг маҳаллий фуқароларнинг ҳуқуқий онги, хусусан, мулкий муносабатлардаги ҳуқуқий саводхонлигини юксалтириш борасида

жуда кўп фикхий ривоятларни ўзида жамлагани боис, асар охириги тўрт аср давомида олим ва илму толиблар орасида энг кўп фойдаланилган “эйтиборли” асарлардан саналган.

¹ “Ал-Ҳидоя шарҳ “ал-Бидоят ал-мубтадий” (“Бидоят ал-мубтадий” шарҳидаги ҳидоят). Бурҳониддин ал-Марғиноний (1123-1197)нинг асари. “Ал-Ҳидоя” умумий ҳисобда 57 та китоб, 168 та боб ва 153 та фаслдан иборат. Асар ёзилганидан буён мадрасаларда ҳанафийлик фикҳидан асосий дарслик сифатида ўқилгани, унинг фикҳ тарихи ривожидида муҳим аҳамияти борлигини билдиради. Шунинг учун унинг қўлёзмалари ва тошбосма нашрлари жуда кўп. Ўрта асрларда ҳанафийликдаги кўпгина асарлар унинг таъсирида ёзилган. “Ал-Ҳидоя”нинг юздан ортиқ шарҳ ва хошиялари мавжуд / Аминов Ҳ., Примов С. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017.

² ЎзМА. И-36-фонд, 309-йиғмажилд, 1-варақ.

³ 1893 йилда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Н.И.Гродеков инглиз тилида чоп этилган Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидояи шариф” китобини русчага таржима килдирган. Унинг таҳрири остида 4 жилдли китоб нашр этилган.

⁴ Лыкошин Н. Кази (народные судьи). Бытовой очерк оседлого населения Туркестана / Русский Туркестан. Сборник, т. 1. Приложение к газете “Русский Туркестан”. – Ташкент: Типография “Русский Туркестан”, 1899. – С. 57.

⁵ Давлетшин А. Отчет о командировке в Туркестанский край и степные области для ознакомления с деятельностью народных казиев. – СПб., 1901. – С. 36-63.

амалга оширган самарали ишлари натижасида, турли ижтимоий қатлам вакиллари ўртасида ўзаро манфаатли алоқалар мустаҳкамланиб борганлигини тасдиқлайди. Олди-сотди битимлари ичида энг кўп тарқалган ҳолат бу уй савдоси бўлган. Тошкент ҳудудида амалга оширилган кўчмас мулк савдоси, мулк ижараси, мерос масаласини қонуний расмийлаштириш борасида қозилар томондан аниқ формуляр ишлаб чиқилганлигини кузатиш мумкин. Унда мулкнинг ҳудудий жойлашуви, чегараси, қўшниларнинг исмлари, олди-сотди шартлари, сотувчи ва олувчи, гувоҳлар ва албатта, қозининг ўз тасдиқ муҳри жойлаштирилган.

Хулоса қилганда, Россия империяси Тошкент шаҳрини босиб олгач, империя маъмурияти ўлкада марказлаштириш сиёсати талабларига жавоб берувчи судлар тизимини яратиш мақсадида, маъмурий-бошқарув ислохотларини ўтказди. Ўз колониал ҳокимиятини ўрнатишда маҳаллий маъмурий-бошқарув тизимини тубдан ўзгартиришга қаратилган сиёсатини амалга оширишда, бошқа муассасалардан кўра кўпроқ, минтақа маънавий ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган қози лавозими ва қозихоналар фаолиятини «ислох» қилиш стратегик мақсадини мустамлака мафкура ва манфаатларини кўзлаб амалга оширган. Бу амалда мустамлака бошқарув сиёсати остида ўлкадаги анъанавий суд тизимининг ўзгартирилишида ҳам яққол намоён бўлди. Бир қарашда ҳеч бир ўзгаришсиз сақланиб қолган маҳаллий қозилик судлари, аслида, секин-аста марказлашган ҳолда назорат остига олиниб, қозилик лавозимига қўйилган анъанавий талаблар ўрнига империя манфаатларига мос келган кишиларнинг сайлаб қўйилиши, уларнинг рус маъмурияти олдида турли хил шаклда ҳисобот бериш мажбуриятлари орқали қозилик судларининг дахлсизлиги ва эркин фаолиятига чек қўйди.

«Тошкент қозилик ҳужжатларида оилавий масалаларнинг акс этиши» деб номланган учинчи бобда никоҳ ва талоқ масалаларининг ечими, қозихона амалиётида сағир болаларга васий тайинлаш ва назорат қилиш тартиби ёритиб берилган.

Амалда никоҳ ўқиш ҳуқуқи қозилар билан бирга, масжид имомлари ва бошқа шарият билимдонларига ҳам берилган. Тошкент қозилари никоҳдан олдин эркак кишининг олдида 4 та шарт қўйган. Булар: 1) эр ўз хотинини 6 ойгача нафақасиз қолдирмаслиги; 2) эр хотинини асоссиз кўкартириб урмаслиги ва тан жароҳати етказмаслиги; 3) биринчи хотини билан келишмасдан иккинчи хотинни никоҳига олмаслиги; 4) хотинининг розилигисиз эр аёлни бошқа шаҳар ёки узоқ жойга олиб кетмаслиги¹. Никоҳ вақтида қози аёлга ушбу шартларга амал қилмаган эри устидан арз қилиши мумкинлиги тушунтирган. XX асрнинг бошида никоҳнома туридаги ҳужжат юритилиши Тошкент шаҳрида тарқалиб, қозилар никоҳдан ўтувчи келин-куёвга берганлар. Унда юқоридаги тўртта шарт билан бирга, турли зарарли

¹ Давлетшин А. Отчет капитана Давлетшина о командировке в Туркестанский край и степные области для ознакомления с деятельностью народных судов. – СПб., 1901.

оғулар, маст қилувчи ичимликлар истеъмол қилмаслик ва юқумли касалликлардан ўзини асраш шарт қилинган.

Оилаларнинг ажрими масаласини фақат қозилар кўриб чиққан. Жумладан, 1900 йилда Шайхонтохур даҳасида кўрилган 136 та турли масалалар ичида 12 та талоқ иши, Себзордаги қозихонада 151 та масаладан 7 таси талоқ иши, Бешёғочдаги қозихонанинг 139 та ишидан 6 та масала талоқ ва Кўкча даҳаси қозисининг 112 та ишидан 2 таси оилавий ажрим муаммоси бўлган¹. Демак, Тошкент шаҳар аҳолиси (икки юз мингга яқин) ичида бир йилда 27 та ажрим ҳолати юз берганига эътибор қаратиш ўринли. Зеро, бу рақамлар никоҳланувчи ёшлар ўртасида олиб борилган тушунтириш ишлари ва қозилар томонидан расмийлаштирилган шартлар сабабли ҳам кам бўлган, деб хулоса қилиш мумкин.

1867 йилда қабул қилинган Сирдарё ва Еттисув вилоятларини бошқариш тўғрисидаги вақтинчалик Низомга кўра, қозихоналарда кўрилган никоҳ масалалари юзасидан норози бўлган фуқаролар рус маъмуриятига мурожаат этиши мумкинлиги тўғрисида махсус моддалар киритилган эди². Мазкур моддаларни киритишдан кўзланган мақсад, заифа саналган мусулмон аёлларини имкон қадар янги ҳукумат томонига жалб этишнинг бир йўли сифатида ўзини тенгсиз ҳолати юзасидан анъанавий ёки империя судларига мурожаат этишларига имкон бериш бўлган. Бироқ XIX аср охири – XX аср бошларида кўрилган ажримлар, асосан, қозилар томонидан олиб борилганлиги ва рус судларига маҳаллий аёллар деярли мурожаат этмаганликлари сабабидан бу моддалар 1886 йилда қабул қилинган Туркистон ўлкасини бошқариш Низомидан чиқариб ташланган.

XIX аср охири – XX аср бошларида мустамлака маъмуриятининг қозилар фаолиятини чеклаш ва уларни обрўсизлантириш борасида олиб борган сиёсатига қарамасдан, Тошкент қозилари томонидан кўрилган оилавий масалалар ечимида анъаналарга қатъий амал қилганлар.

Ислом динида сағир болаларни назорат қилиш ва васий тайинлаш мажбурияти қозилар зиммасига юклатилган. Аслида, васий тайинлаш, шариатга кўра, отанинг ҳаққи бўлиб, ота кимни тайинласа, ўша васий бўлган ва хиёнати исботланмаса, қози уни васийликдан маҳрум қила олмаган. Аммо ота тайинлаган васий ўз ихтиёри ва қози билан келишган ҳолда васийликни бошқа кишига бериши мумкин бўлган. Архив ҳужжатида келтирилишича, марҳум Кўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхоннинг Шайхонтохур даҳаси Кошғариён маҳалласида яшовчи сағира қизи Озодахонга Шарифхўжа қози томонидан васий этиб, акаси Мулло Муҳаммад Аминбек тайинланган³.

Васийга етим болаларни тарбиялаш, вояга етказиш, уларнинг мол-мулкларини тасарруф қилиб туриш вазифаси топширилган. Шариатдаги бу

¹ Ўша жойда. Отчет о командировке в Туркестанский край ..., 1901. – Б. 45-52.

² Временное положение об управлении Сырдарьинской и Семиреченской областями 1867 г. Брачные дела: статьи. 203 и 235.

³ ЎзР МДА, И-366 фонд, 1-рўйхат, 68а. йиғмажилд, 34 об.-варақда, 34-рақамли сағир иши.

ҳукм етим болаларнинг мол-мулкларини ҳимоя қилиш, беҳудага сарф этилишининг олдини олиш мақсадида киритилган. Бунинг учун қози ота вафотидан кейин сағирга қоладиган мерос мулкдан тегишли ҳиссасининг барча қиймати ва сифатини аниқлаштириб, васийга топширган. Мазкур мол-мулкнинг қиймати ва сифатларини қози ўз дафтарида тўлиқ қайд этган. 1899-1900 йилларда Кўкча даҳасидаги 32 та маҳаллага қозилик қилган Мулло Одил Исҳоқбой ўғли расмийлаштирган икки йиллик дафтарига жами 415 нафар вояга етмаган етим болалар киритилган. Улардан 169 нафари қиз ва 246 нафари ўғил болалар бўлган. Васий этиб, 137 нафар яқин қариндошлар, 47 нафар маҳалладошлар ва 38 нафар бошқа маҳаллалик бегоналар тайинланган. Демак, вояга етмаган болаларнинг ўз боқувчисини йўқотиш бу даврда талоқ-ажрим сабабидан бир йиллик ҳисобга кўра, бир неча ўнталикни ташкил қилса, юқоридаги ўлим сабабидан боқувчисини йўқотган болалар сони бир неча юзталарни ташкил қилганини кузатиш мумкин.

Васий етимни ўз қармоғига олиш учун, албатта, фарзандсиз бўлиши шарт бўлмаган. Балки, ўз болалари бор кишилар ҳам етимларни оиласига қабул қилиши ва уларни ўз фарзандлари қатори бошини силаши кераклигини қозилар аҳоли орасида яхши тарғиб қилган. Айниқса, отасидан ҳеч қандай мерос қолмаган етимларга ота томонидан ўзига тўқ бўлган қариндошлар (масалан, бобо, амаки, амакининг ўғиллари) нафақа бериши вожиб бўлган.

Етим болага тайинланган васий ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар қози олдида ҳисобот берган. Жумладан, 1888 йилда Шайхонтоҳур тумани Турсун Султон маҳалласида яшовчи отасидан етим қолган бола, аниқроғи, Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхоннинг ўғли Саййид Муҳаммад Фансурлоҳбек иши юзасидан унинг онаси ва васияси бўлган Масъудахонимни сағир боласига теккан 45 турдаги мол-мулк ҳақида ҳисобот бериш учун қозихонага чақирган. 19 ёшга тўлган Фансурлоҳбек қозихонага ёлғиз ўзи келиб, мен вояга етдим, менинг иккита хотиним бор дейди. Биридан фарзанд кутаётганлигини айтиб, уни назорат қилиб, шаръий ҳисобот олишга ҳожат қолмаганлиги тўғрисида ёзма тилхат беради. Қози сағирлик ишини гувоҳлар иштирокида ёпади¹.

Умуман олганда, миллий анъаналар таъсирида тарбияланган маҳаллий аҳоли вояга етмаган сағир болалар тарбиясига масъулият ва эътибор билан қараган. Вояга етмаган етим болаларни нафақат яқин қариндошлари, балки кўни-кўшни, хатто бегона одамлар ҳам савоб ниятида ўз қармоғига олганлар.

ХУЛОСА

Диссертацияда келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қуйидаги хулосаларга келинди:

¹ ЎзР МДА, И-366 фонд, 1-рўйхат, 68а.-йиғмажилд, 22 об.-23 бетларда, 23-рақамли сағир иши.

1. XIX–XX аср бошларида Марказий Осиёда фаолият юритган қозилик институтлари тарихига бағишланган бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, кўрилган мол-мулк, қарз, *ибро* (ўз ҳаққидан кечиш), савдо-сотик, никоҳ, талоқ ва сағирларга оид масалалар ислом тарихи ва манбашунослиги нуқтаи назаридан таҳлил этилмаган. Хусусан, қозихоналар фаолиятини фақат юридик қамровда талқин этиш нотўғри. Аксинча, қозилар – ижтимоий муносабатларни барқарор ушлаб туриш, оилавий алоқаларни тўғри шакллантириш, томонларнинг мулкдорлик манфаатини ҳимоя қилиш, боқувчисини йўқотган болалар ҳуқуқини таъминлаш каби қатор соҳаларни ривожлантирувчи муҳим шахслардан бири бўлган. Шу сабабли қозилик ҳужжатларининг юқорида қайд этилган хусусиятларини ўрганмай туриб, қозихоналар ҳақида батафсил тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас.

2. Тошкент қозихоналарида тузилган ва амалда татбиқ қилинган ҳужжатларнинг манбавий ва палеографик хусусиятларини, уларни ҳужжатшунослик тамойиллари асосида таҳлил этиш орқали ҳужжатларнинг мазмуни, шакли, энг муҳими, мақсадини тўғри талқин этиш имконини яратади. Қозилик манбалари Тошкент аҳолисининг турмуш тарзи, минталитети, жўғрофий жойлашуви, ижтимоий ҳаёти, шахсий алоқа ва муносабатлари, уларни кўриб чиқиш тартиби, савдо-сотик шартномалари, кўчмас мулкларнинг нарх-навоси билан боғлиқ молиявий масалалар ҳамда маҳалла ва мавзелар топонимикасига доир маълумотларни ўз ичига олади.

3. Россия империяси ҳукмронлиги даврида қозилик ҳужжатларининг таркиби ва турлари бир қатор ўзгаришларга дуч келди. Хусусан, империя маъмурияти томонидан жорий этилган қарор ва далолатномаларни қайд этиш китоблари муомалага киритилган. Улар ёрдамида мустамлака маъмурияти қозилар фаолиятини чеклаш, уларни янги ўрнатилган қонунлар доирасида иш олиб бораётганлигини текшириш ва назорат қилиш каби мустамлакачилик бошқарув имкониятини берган.

4. Тошкент қозихоналарида юритилган қозилик ҳужжатларини манба сифатида ўрганиш, бу турдаги ҳужжатларни тадқиқ қилиш йўналишида мавжуд методологик ва назарий масалаларни илмий асослаш орқали ҳар бир кўрилган ишни баён этишда, қози аниқ бир *формуляр*га риоя қилган ҳолда қайд этиб борган. Улар муҳим тарихий манба ва ҳуқуқ тарихига оид бирламчи ҳужжатлар сирасига киради. Хусусан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, никоҳ шартномаларини ҳужжатлаштиришда бошқа мусулмон ўлкаларидан ажралиб турувчи жиҳатлари ҳам кўзга ташланади. Никоҳ гувоҳномасини расмийлаштиришда маҳаллий шарт-шароитлардан келиб чиқиб, эр-хотин ҳуқуқ ва мажбуриятларини ёзма тарзда кўрсатиб ўтилганлиги Тошкент қозихоналарининг регионал хусусиятларидан бири сифатида қайд этиш мумкин.

5. Мустамлака даврида Тошкент қозихоналари фаолиятидаги ўзгаришлар негизда шаклланган ҳуқуқий плюрализм бир вақтнинг ўзида ҳам империя манфаатларини ҳимоя қилган, ҳам қозихоналар фаолиятини

чеклашга қаратилган эди. Қозихоналарга қарама-қарши ташкил этилган рус судлари ваколатларини кенгайтириш йўлида маҳаллий аҳолини қозилар чиқарган ҳукми борасидаги норозиликларини кўриш ва уларни бекор қилиш бўйича қабул қилинган тартиб амалиётда талаб этилмаганлиги боис бекор қилинган. 1886 йилда бу ваколатнинг Тошкент прокурорига берилиши, шу давргача мустақил саналган қозилик суд ҳокимиятини назорат органига бўйсундириш орқали уни обрўсизлантириш сиёсатининг яққол ифодаси бўлган. Бундан ташқари, колониализм хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қозихоналарда ҳужжат юритиш ва уларни расмийлаштиришни рус тилига ўзгартиришга қаратилган уринишлар миллий манфаатлардан узоқлаштириш сиёсатини ифодалаган.

6. Тошкент қозихоналарида шариат қонун-қоидалари асосида юритилган мол-мулкка оид турли хил ҳужжатлар ерга эгалик, ижара, қарз, мерос, савдо-сотик, ҳадя каби фуқароларнинг иқтисодий ва молиявий муносабатларига доир масалаларнинг хилма-хиллигини кўрсатиши билан бирга, мулкий муносабатларни ҳужжатлаштириш амалиётини очиб беради. Нотариал амалиётни ҳам ҳужжатлаштирган қозилар мулкка доир тўлиқ маълумотларни акс эттириш билан бирга, унинг қонунийлигини асослаб берувчи ҳужжатларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш, хусусан, ҳужжатда томонларнинг тўлиқ исми шарифи, яшаш жойи, кўчмас мулкнинг ҳажми, миқдори, чегара ҳудудлари, маҳалла номи ва бевосита гувоҳлар тўғрисида маълумотлар киритилган. Мерос тақсимотида эса мол-мулк ҳажми ёки пул маблағи бўлса, унинг миқдори аниқ кўрсатилиб, тийинигача ҳисоблаб берилган. Қози ўзи расмийлаштирган ҳужжатга илова қилиб, олдинги мулкдорга доир ҳужжатларни ҳам келтириб ўтган. Бу эса, ўз навбатида, молиявий муносабатларнинг тўлақонли ҳуқуқий ечимини таъминлаш билан бирга, келгусида бўлиши мумкин бўлган низоларнинг олдини олишга хизмат қилган.

7. Тошкент ҳудудидаги қозилар фаолиятининг асосий иш кўламини ташкил қилган ижтимоий масалалардан никоҳ ва талоқ (ажрим) муаммоларининг ечимлари акс этган ҳужжатлар алоҳида ўрганилиб, уларнинг мазмун ва моҳиятини очиш қозилар томонидан кўрилган оилавий масалалар ечимида ўзгаришлар бўлмаганлиги империя маъмурияти томонидан ўтказилган тафтиш натижалари ва ҳисоботларида ҳам аҳоли ўртасидаги оилавий масалаларни кўриб чиқишда анъаналарга янада қатъий амал қилганликлари аниқланди. Шу билан бирга, оилалар орасидаги ажримларнинг олдини олиш ва томонларни яратиштириш орқали ҳал этилганини қозихоналар фаолияти жараёнида юзага келган васиқалар асосида аниқ хулоса қилиш мумкин.

8. Вояга етмаган болаларга васий тайинлаш тартибининг назарий масалалари ва амалий ечимлари ҳамда уларни назорат қилишнинг Тошкент ҳудудидаги ўзига хос жиҳатлари бор. 1873 йилдан бошлаб, дастлаб, Тошкентда «Фон Кауфман болалар уйи», кейинчалик Андижон, Марғилон,

Кўқон ва Самарқанд каби шаҳарларда очилган болалар уйи (етимхона)да, асосан, мусулмон бўлмаган аҳолининг фарзандлари ва қаровсиз қолган болалар топширилган. Ислон қадриятлари, миллий анъаналар таъсирида тарбияланган туб аҳоли вояга етмаган сағир болалар тарбияси олдидаги масъулиятини ва эътиборини олий қадрият деб тушунган. Шу сабаб боқувчисини йўқотган болаларни нафақат яқин қариндошлари, балки кўни-кўшни, ҳатто бегона одамлар ҳам ислон динида кўрсатилган чексиз савобларга эришиш ниятида ўз қарамоғига олган. Жумладан, 1902 йилнинг декабрида Андижон шаҳрида рўй берган мудҳиш зилзила оқибатида Россия империясининг Тошкент ва бошқа жойлардаги мусулмон болалари учун махсус уйлар ташкил қилишга оид ҳаракатлари бесамар кетган.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Ўрганилган қозилик ҳужжатлари Ўзбекистон ижтимоий тарихини ўрганишда муҳим манба эканлигини инобатга олиб, уларнинг илмий каталогини чоп этиш ҳамда турли ижтимоий соҳаларга оид қозихона ҳужжатлар рўйхатининг электрон кидирув дастурини яратиш мумкин.

2. ЎзР ФА Тарих институти томонидан ёзилаётган кўп жилдлик “Ўзбекистон тарихи” китобининг “Суд тизими” қисмига “Ўрта Осиё қозихоналари фаолияти тарихидан” номли алоҳида параграф киритиш ҳамда Ўзбекистон халқаро ислон академияси ташаббуси билан 20 жилдда нашр этиладиган “Ислон энциклопедияси” китобини қозихона ҳужжатларига доир атамалар билан бойитиш мумкин.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонда ислон цивилизацияси марказининг XIX–XX аср бошига оид ёзма маданий мерослардан иборат экспонатларига Тошкент қозилик ҳужжатлари нусхаларидан намуналар жойлаштириш мақсадга мувофиқ.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDED SCIENTIFIC
DEGREES AT THE INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

MIRZAEV NASRIDIN MUKHRITDINOVICH

**TASHKENT CITY QADI COURTS' DOCUMENTS ON SOCIAL ISSUES
IN THE 19th AND EARLY 20th CENTURIES**

24.00.02 – History and source study of Islam

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT – 2021

The theme of the dissertation (PhD) is registered in the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. B2020.4.PhD/Tar826

The dissertation was carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) was posted on the Scientific Council website (www.iiiau.uz) and Ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser: **Bekmirzaev Ilhomjon Isroiljonovich**
Doctor of historical sciences, docent

Official opponents: **Toshqulov Juraboy Urinboevich**
Doctor of Law, professor

Ziyodov Shovosil Yunusovich
PhD on historical sciences, senior research associate

Leading organization: **National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek**

The defense of the dissertation will be held on **April “27” 2021 at 11.00 online/offline** meetings of the Academic Council under the No. DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degree at the International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation is available at the information Information and Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number 73) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri Str., 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation abstract is distributed **on March “27” 2021**.
(Protocol registered **No.1 March “15” of 2021**)

Sh.A.Yovkochev

Chairman of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Political Sciences, Professor

N.A.Mukhamedov

Secretary of Scientific for awarding scientific of degrees, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

Z.M.Islamov

Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Abstract of PhD dissertation)

Actuality and necessity of research. In the world historiography and source studies, special attention is paid to the institutions of justice, which are an integral part of the legal process of Muslim countries, and the history of the documents that kept in the qadi courts. The notarial, civil registry books formed in the courtrooms, which are the main foundations of state and civil institutions, testify to their high scientific level and wide coverage in the coverage of historical realities related to social relations. The practice and experience of resolving family disputes in these qadi courts can play an important role in solving the social problems of modern society.

The world's number research centers, focus on historical documents and narrative works that indicates the high importance of qadi documents. Such research also focuses on (بيع) trade, (اجاره) lease agreements, property, (وقف) endowment foundation documents, and (نسب نامه) family tree and genealogical materials. However, the lack of comprehensive research in this area and the lack of disclosure of the activities of Tashkent courts and the nature of the documents in them did not allow to fully understanding the essence of the tradition of qadi courts routine.

In recent years Uzbekistan has been working to restore the ancient history and rich culture of our people, to study and promote the scientific and spiritual heritage of great scholars, to educate the younger generation in the spirit of national traditions. “Our purpose is, even if it is a single sheet of, to collect manuscripts, to introduce our people, our youth, to show what a great and unique heritage we have, to bring up our children worthy of this great heritage”¹. In this regard, it is important to involve the documents of the Tashkent qadi courts in scientific research.

This research is important in the implementation of the tasks set out in the Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan such as "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources" dated May 24, 2017 No. PD-2995, "On establishing the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, and its measures for the formation" June 23, 2017 No. PD-3080, and "On measures to radically improve the activities in the field of protection of tangible cultural heritage" dated December 19, 2018 No PD-4068. This dissertation research will serve to some extent in the implementation of the tasks set out in abovementioned resolutions.

Compliance of research with the main priorities in the field of science and technology development in the Republic. The dissertation has been carried out following the No. I primary directions of the development of science and technologies in the Republic: "Formation of a system of innovative ideas in the

¹ Speech of the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the conference in Tashkent city: “Ensuring social stability, preserving the purity of our sacred religion is a requirement of the times” (“Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi”) // “Xalq so'zi”, June 15, 2017. №189 (6883).

social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an information society and a democratic state and ways of their implementation".

Level of research the problem. The study of written sources, which are an integral part of Islamic civilization in Eastern countries, in particular, the documents of qadis covering various social issues, is being studied with great interest by researchers of the East and the West. Research on the history of Tashkent's qadi courts and its documents can be divided into the following 4 groups:

The first group includes research in the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. In particular, A.Khoroshkhin, G.Arendarenko, M.Fedorovsky, N.I.Kraft, L.N.Bolshakov, N.Ostroumov, N.Fioletov and N.Lykoshin published historical works and articles of this period in Turkestan of the Russian Empire unilaterally assessed the policy of the judiciary which has increased².

The second group may include works and articles published as a result of research conducted during the Soviet era. In particular, N.Fioletov, H.S. Suleymanova and F.Bakirov made subjective conclusions about the Central Asian qadi courts based on a one-sided approach, criticizing the work of qadis. These researchers did not take into account the role of the judiciary in public life. This can be attributed to the Soviet-era policy of abolishing traditional courts³.

It should be noted that the third group includes studies conducted in Uzbekistan during the independence period, which provide objective conclusions. This is due to the opportunities created for objective study in the coverage of history. In particular, in the works of S. Tillaboev, Sh.A. Eshonova, N.S. Zaynobiddinov, U.A.Sultonov and I.I. Bekmirzaev there are some new research approaches to the topic. For example, S. Tillaboev concluded that the changes in the activities of the judiciary served to strengthen the interests of the colonial system. In her dissertation, Sh.Eshonova discusses the courts of Shari'a in Turkestan and the norms of Sharia, the concept of Sharia, its historical roots, the use of the Qur'an and hadiths in Sharia law, the procedures used in civil cases. N.Zainobiddinov, in his study of the history of the development of the judicial system in Turkestan in late 19th and early 20th centuries, concluded that the main purpose of radical reform of traditional qadi courts during the colonial period was to weaken the influence of Islamic values on the population. U.Sultanov studied

²²² Khoroshkhin A.P. Sbornik statey, kasayushikhsya do Turkestanskogo kraya. – SPb, 1876; Arendarenko G.A. Dosugi v Turkestane 1874-1889 (o narodnom sude u tuzemtsev). – SPb, 1889; Fedorovskiy M. O rasshirenii sfery russkogo suda nad tuzemnymi v krae. Yuridicheskie zametki // Turkestanskije vedomosti, 4 maya, 1886; Bol shakov L.N. Ugolovnaya statistika v Turkestanskom krae // Turkestanskije vedomosti, 23 avgusta 1883 g.; Bol'shakov L.N. K voprosu o reforme narodnogo suda // Turkestanskije vedomosti, 3 noyabrya 1912 g.; Kraft I.I. Sudebnaya chast v Turkestanskom krae i Stepnyx oblastyax. – Orenburg: Tipo-litografiya P.N. Jarinova, 1898; Ostroumov N.P. Sarty. Etnograficheskie materialy. (Obshiy ocherk). Izd. 3-ye dopol. – Tashkent, 1908; Fioletov N. Sudoproizvodstvo v musul manskix sudax Sredney Azii (sudy kaziev) // 1928; Lykoshin N.S. Poljizni v Turkestane (ocherk byta tuzemnago naseleniya). – SPb, 1916.

³ Fioletov N. Sudy kaziev v sredneaziatskix respublikax // Sovetskoe pravo. – M., 1927; Uning o'zi. Sudoproizvodstvo v musul manskix sudax (sudy kaziev) Sredney Azii // Novyy Vostok. – M., 1928; Suleymanova X.S. Istoricheskiy ocherk o sozdaniy sovetskix sudov v Uzbekistane // Sovetskoe gosudarstvo i pravo. – M., 1949; Uning o'zi. Sozdanie i razvitie sovetskogo suda v Turkestanskoj ASSR (1917-1924 gg.). – Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1954; Bakirov F. Chor Turkistonida sud, shariat, odat. – Toshkent: Fan, 1967.

the documents on the *waqf* relations in the activities of qadi courts in Tashkent. I.Bekmirzaev's research provides detailed information about the Movarounnahr period of the judicial institutions, i.e. the historical roots of the documents covering 10th to the 13th centuries⁴.

In general, in the late 19th and early 20th centuries, much of the research on the traditional judicial system in Tashkent, the activities of judges, reform, and the history of judicial documents were based on official reports and personal observations of the Russian administration, traveler's memoirs, and legal documents. The documents on property and family issues found in the Tashkent qadi courts have not been comprehensively resolved.

Relevance of the research with the scientific-research plans of the higher education institution in which the dissertation was carried out. The dissertation was carried out in accordance within the framework of the Scientific project A-1-051 – "Formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of a systematic analysis of the problems of Islamic studies, primary sources and religious and enlightenment heritage of our ancestors" implemented at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The purpose of the research is to disclose Tashkent city qadi courts' documents on social issues in the 19th and early 20th centuries.

Tasks of the research:

analysis of research on the activities of Tashkent qadi courts in the early 19th and 20th centuries, the discovery of different features of the studied research in several groups, depending on the direction and content;

to describe and determine the content of the documents created and implemented in Tashkent qadi courts on the basis of the principles of documentation, with a source and palaeographic approach;

to study of judicial documents as a source, scientific substantiation of existing methodological and theoretical issues in the field of research of such documents;

to reveal new historical views on the activities of Tashkent qadi courts during the colonial period and to show the traditional and transformational processes in the coverage of the order of operation;

to analysis of the specifics of property documents among the documents on various topics and scientific interpretation of the identified documents of this type;

to disclosure of documents reflecting the solutions to the problems of marriage and divorce on social issues, which constitute the main scope of work of judges;

⁴ Tillaboev S.B. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimi va unda mahalliy aholi vakillarining ishtiroqi (Farg'ona viloyati misolida) / Tarix fan. nom. diss... avtoref. – Toshkent, 2006; Ishanova Sh.A. Normy shariata i primeneniye ix kaziyiskimi sudami Sredney Azii do 1924 goda / Avtoref. disser. kand. yurid. nauk. – Tashkent, 1992; Zaynobiddinov N.S. Istoriya razvitiya sudebnoy sistemy v Sredney Azii v kontse XIX – nachale XX vv. / Avtoref. disser. kand. ist. nauk. – Tashkent, 2006; Sultonov O'. Toshkent vaqf xo'jaligida an'analar, islohotlar va muammolar (XVI–XX asr boshlariga oid tarixiy hujjatlar asosida). Tarix fan. d-ri... avtoref. – Toshkent, 2016; Bekmirzaev I.I. Burhonuddin Mahmud al-Buxoriy va Movarounnahr qoziligi. – Toshkent: Ta'lim, 2011; Bekmirzaev I.I. Movarounnahrda qozilik hujjatlari: tarixiy ildizlar va tahliliy yondashuvlar. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2014.

development of proposals and recommendations for the study of theoretical issues and practical solutions to the procedure for appointing guardians of minors, as well as specific aspects of their control in the territory of Tashkent.

The object of the research is documents of Tashkent city qadi courts' in the 19th and early 20th centuries.

The subject of the research is property, marriage, divorce, social relations in and the appointment of guardians for orphans in the documents of Tashkent city qadi courts.

Research methods. In the dissertation used the following research methods: historicism, statistical analysis, induction and deduction, content analysis of the text.

The scientific novelty of the research is that:

based on 1000 archival documents on property, debts, *ibro* (relinquishment of rights), marriage, divorce, and orphans, civil and notary acts drawn up in the qadi courts of Tashkent, it was revealed that the documents contained seals stamped and trusted witnesses on the verdict to reliably protect the rights of both parties, and thus the traditions of national legislation were formed;

it was revealed that since the second half of the 19th-century introduced by the judges of Tashkent the special registration books such "Decisions" (حکم دفتری) and "Acts" (اكت دفتری), this also served to prevent unfounded disputes in the future;

it was discovered that according to the archival sources local Uzbek population adhering to national tradition did not place orphans (صغير) in orphanages opened by the imperial administration in Tashkent, but rather they chose to adopt them, usually by close relatives, neighbors but sometimes even by strangers;

based on (ابرا) *ibro* (relinquishment of rights) documents it was identified that the local Muslim judges in Tashkent offered to settle disputes between the parties in civil cases related to the disposal of property with an amicable solution, in which case the plaintiff conceded her/his right in favor of the defendant, and for the sake of thawab, this kind of documentation on plaintiffs' decisions are very common in Tashkent legal document collections, too.

The practical result of the research:

the study identified primary documents and sources on various social issues in the Tashkent qadi courts of the 19th and early 20th centuries, including a general description of 100 documents reflecting the socio-economic and property issues, the dates of the documents, and documents on property, sphragistic (inscriptions on the seal) data are highlighted;

In order to ensure the stability of young families, the judges gave the necessary instructions to the bride and groom during the wedding ceremony, set the conditions for future lands in order to prevent divorces, based on the scientific study of the texts of judicial documents;

It was found that family, trade, lease agreements, inheritance and control over the property of minors concluded in Tashkent were not popular in the Khiva Khanate and the Emirate of Bukhara;

On the basis of 1000 archival documents written in Chagatay and Persian languages within 10 funds of the National Archives of Uzbekistan, a complete list of judges who worked in 4 districts of Tashkent in 1868-1920 was compiled. Also the role of decisions and actbooks of the region were studied.

Reliability of the research results. The results of the research are based on a comparative study of the selected problem, based on the study of administrative and legislative acts, treasury documents and documents related to the system of office work of the colonial period, covering the social history of Tashkent. Relying on primary sources such as documents from the National Archives of Uzbekistan⁵, sources in the Manuscripts Fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences⁶, the Alisher Navoi State Museum of Literature⁷ and the Library of the Muslim Board of Uzbekistan⁸.

The scientific and practical importance of the research results. The scientific significance of the research is explained by the use of analytical considerations, theoretical conclusions and suggestions in the development of methodological approaches to the history of Tashkent qadi courts in the 19th and early 20th centuries, new scientific views in scientific research and theoretical conclusions on social relations.

The practical significance of the results of the dissertation is that it serves as a practical guide for historians, specialists on Islamic sources, textologists and historians of law, as well as in the teaching of "Islamic History and Source Studies", "Islamic Studies", "Religious Studies" and new textbooks and manuals and the development of special courses as well as the identification of historical and toponymic names of the Tashkent region.

Implementation of the research results. On the basis of the scientific results of the research on the documents on social relations carried out in Tashkent qadi courts in the 19th and early 20th centuries there were achieved the following:

based on 1000 archival documents on property, debts, *ibro* (relinquishment of rights), marriage, divorce, and orphans, civil and notary acts drawn up in the qadi courts of Tashkent, it was revealed that the documents contained seals stamped and trusted witnesses on the verdict to reliably protect the rights of both parties, and thus the traditions of national legislation were formed is displayed in the published 1st volume (reference of the Muslim Board of Uzbekistan No. 2943 of October 2020) of the manual entitled "Question and answers on religion and life" on behalf of the Muslim Board of Uzbekistan. As a result, it has played an important role in answering important questions of citizens in the field of religion and in resolving problematic issues arising in family relationships;

it was revealed that since the second half of the 19th-century introduced by

⁵ O'zMA. F. – I-36 – Toshkent shahar boshlig'i devonxonasi hujjatlari; o'sha joyda: I-362 – Toshkent shahar qozilar s'ezdi hujjatlari; o'sha joyda: I-363 – Beshyog'och dahasi qozisi hujjatlari; o'sha joyda: I-364 – Ko'kcha dahasi qozisi hujjatlari; o'sha joyda: I-365 – Sebzor dahasi qozisi hujjatlari; o'sha joyda: I-366 – Shayxontohur dahasi qozisi hujjatlari.

⁶ Majmuayi mahzaroti forsiy. O'zR FA ShI Qo'lyozmalar fondi. Qo'lyozma 6102.

⁷ O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. "Kitobu al-quzot" ("Qozilar kitobi"). № 787/XXIII; XIX asrga oid qozi daftari. Inv. 405-raqamli yig'majild.

⁸ O'MI. Muhozarot vasiqalari. – № 609; Mufta bihi ("Fatvo berilgan masala"). – № 1134.

the judges of Tashkent the special registration books such "Decisions" (حکم دفتري) and "Acts" (اكت دفتري), this also served to prevent unfounded disputes in the future included in the book "O'zbekiston arkhivi 100 yoshda" published by the Uzarkhive Agency, November 2020. As a result, a wide range of archives served to provide users with complete information about the documents kept in their qadi courts, to study the scientific and spiritual heritage of their ancestors, to awaken a sense of national identity and pride;

it was discovered that according to the archival sources local Uzbek population adhering to national tradition did not place orphans (صغير) in orphanages opened by the imperial administration in Tashkent, but rather they chose to adopt them, usually by close relatives, neighbors but sometimes even by strangers are displayed in the Museum of the History of the Judiciary, launched on the occasion of the 100th anniversary of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan Reference No. 17/6-5/2351 dated August 24). As a result, these documents enriched the museum's exhibitions, allowing visiting citizens to get a closer look at the historical features of cases involving the registration of marriages, births, divorces, and deaths;

based on (ابرا) *ibro* (relinquishment of rights) documents it was identified that the local Muslim judges in Tashkent offered to settle disputes between the parties in civil cases related to the disposal of property with an amicable solution, in which case the plaintiff conceded her/his right in favor of the defendant, and for the sake of thawab, this kind of documentation on plaintiffs' decisions are very common in Tashkent legal document collections too, were used in the preparation of the script of the program "Taqqimot (i.e. Presentation)" of the "History of Uzbekistan" TV channel (reference of the National Television and Radio Company of Uzbekistan dated December 24, 2019, No. 03-40-2707). As a result they helped realize the history of official documents on the history of Tashkent, new scientific information about the scientific heritage of our ancestors, the growth of historical knowledge and the formation of a sense of national pride in them.

The approbation of the research results. The results of this research were discussed at 7 international and 11 national scientific conferences.

Publication of the research results. 31 scientific works on the subject of research, including 13 articles in science journals that recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 2 in foreign journals were published.

The structure and the scope of the dissertation. The dissertation consists of the parts such as an introduction, three chapters, conclusion, bibliography and applications. It has 129 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **Introduction part** based on the relevance of the chosen topic, the goals and objectives of the research, the object, and the subject of the study are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology, the scientific novelty and practical results of the work are described. Based on the

reliability of the results obtained, their theoretical and practical significance is revealed. Information on the implementation of research results in practice, the approbation of the work, results, published works, and the structure of the dissertation was provided.

In the first chapter of the dissertation which is entitled "**Theoretical issues of the study of Tashkent judicial documents of the 19th and early 20th centuries**", scientifically describes the analysis of research on the activities of Tashkent courts, the description of judicial documents and theoretical issues of their study as a source. In modern researches, scientific issues such as the history of the traditional judiciary, revealing the strategic purpose of the changes made by the colonial administration to discredit it, are one of the topics of focus for local and foreign researchers in history, source studies and jurisprudence. Based on modern conceptual and methodological approaches, research on the history of traditional qadi courts in Tashkent in the period under study can be divided into 4 groups: 1) historical works and articles published in the 19th and early 20th centuries; 2) research conducted during the Soviet era; 3) research conducted during the years of national independence; 4) works of foreign researchers.

I.Kraft⁹ and N.Fioletov¹⁰ in their works they discussed the measures taken during the colonial period to reduce the role of judges in the life of the state and society, to limit the scope and discredit of qadis and authors like A.Khoroshkhin, N.Ostroumov and N.Lykoshin¹¹ in their works they justified the policy of imperial rule by seriously criticizing the social life of the country, legal relations, the activities of local judges.

From the 1870s onwards, the Russian Empire's policy of changing the local judicial system also caused controversy in the periodical press. The topics of the published articles are different, and the proposals of regional officials such as G.Arendarenko¹², M.Fedorovsky¹³, L.Bolshakov¹⁴ on expanding the sphere of influence of Russian courts among the local population were discussed.

Among the literature of this group, the works of local historians have a special place. In particular, Muhammad Aziz Margilani¹⁵ revealed that the election of judges introduced by the empire had a negative impact on the traditional judicial system. Muhammad Salihkhoja Tashkendi¹⁶ provided interesting and comprehensive information about the biographies and activities of about 80

⁹ Kraft I.I. Sudebnaya chast v Turkestanskom krae i Stepanyx oblasti. – Orenburg, 1898.

¹⁰ Fioletov N. Sudoproizvodstvo v musul manskix sudax Sredney Azii. Sudy kaziev. – Tashkent, 1916.

¹¹ Xoroshxin A.P. Sbornik statey, kasayushixsya do Turkestanskogo kraya. – SPb, 1876; Ostroumov N.P. Sarty. Etnograficheskie materialy. (Obshiy ocherk). Izd. 3-ye dopol. – Tashkent, 1908; Lykoshin N. Poljizni v Turkestane. – SPb, 1916.

¹² Arendarenko G. O narodnom sude sredi tuzemtsev. Zarafshanskije zametki // Turkestanskije vedomosti, aprel -iyul , 1879.

¹³ Fedorovskiy M. O rasshirenii sfery russkogo suda nad tuzemnymi v krae. Yuridicheskie zametki. // turkestanskije zametki, 4 maya 1886 g.

¹⁴ Bolshakov L.N. Ugolovnaya statistika v Turkestanskom krae // Turkestanskije vedomosti, 23 avgusta 1883 g.; Uning o'zi. K voprosu o reforme narodnogo suda // Turkestanskije vedomosti, 3 noyabrya 1912..

¹⁵ Muhammad Aziz Marg'iloniy. Tarixi Aziziy: (Farg'ona chor mustamlakasi davrida) // So'zboshi va izohlar mualliflari Sh.Voxidov, D. Sangirova; Mas'ul muharrir: A.Qayumov. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.

¹⁶ Sulonov O'.A. Muhammad Solihxo'ja va uning «Tarixi jadidayi Toshkand» asari. – Toshkent: O'zbekiston, 2009.

famous people who worked in Tashkent at that time, including judges, scholars, muftis.

In general, the views of the colonial authorities on the traditional judicial system are one-sided, and in reality, archival sources also confirm that the judiciary has not lost its status for the local population, despite serious administrative restrictions.

Among the works carried out during the Soviet era one can name articles and brochures published by N.Fioletov¹⁷, H.Suleymanova¹⁸ and F.Bakirov¹⁹. The authors, under the influence of the politics and ideology of the time, gave only negative opinions about the judiciary, severely criticized their activities and tried to justify the policy of the Soviet government to abolish the traditional judiciary. Later, such approaches were reflected in dissertations in the Soviet era. Nevertheless, notarized documents of the "*wathiq*a" type, issued by orientologists in the qadi courts, were published in the form of a special collection and catalogue with informative comments²⁰.

In summary, it should be noted that although the number of scientific studies created during the Soviet era was sufficient, but they were based on a relatively narrow range of primary sources and the main conclusions were repeated under the influence of logically established ideological constraints.

During the years of national independence, the attitude to the study of the history of the colonial period in Uzbekistan has changed radically. On the basis of modern conceptual approaches the following scientific researches have been analyzed: 1) researches covering the occupation of Central Asia by the Russian Empire and the essence of the colonial administrative policy²¹; 2) works directly devoted to the transformation of the system of judicial courts of the Turkestan region of the Russian Empire, the electoral system, the work of judges in the new order and the analysis of sources of Islamic law²²; 3) the analysis of the

¹⁷ Fioletov N. Sudy kaziev v sredneaziatskix respublikax // Sovetskoe pravo. – M., 1927. – №1 (25). – S. 132-146; Uning uzi. Sudoproizvodstvo v musul manskix sudax (sudy kaziev) Sredney Azii. // Novyy Vostok. – M., 1928.

¹⁸ Suleymanova X.S. Istoricheskiy ocherk o sozdaniy sovetskix sudov v Uzbekistane // Sovetskoe gosudarstvo i pravo. – M., 1949; Uning uzi. Sozdanie i razvitiye sovetskogo suda v Turkestanskoy ASSR (1917-1924 gg.) – Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1954.

¹⁹ Bakirov F. Chor Turkistonida sud, shariat, odat. – Toshkent: Fan, 1967.

²⁰ Ivanov P.P. Arxiv Xivinskix xanov XIX v. Issledovanie i opisaniye dokumentov s istoricheskim vvedeniem. – L., 1940; Uning o'zi. Xoziyaystvo djuybarskix sheyxo'v / K istorii feodal nogo zemledeliya v Sredney Azii v XVI - XVII vv. – M.- L., 1954; Chexovich O.D. Buxarskie dokumenty XIV v. – Tashkent, 1965; Uning o'zi. Samarkandskie dokumenty XV-XVI vv. – M., 1974; Dokumenty arxiva xivinskix xanov po istorii i etnografii karakalpakov. / Podbor dokumentov, vvedenie, perevod, primechaniya i ukazateli Yu.E. Bregelya. – M.: Nauka, 1967– 522 s.; Troitskaya A.L. Katalog arxiva Kokandskix xanov XIX veka. – M.: Nauka, 1968.

²¹ Isxakov F. Natsional naya politika tsarizma v Turkestane (1867-1917). – Tashkent: Fan, 1997; Khalid Adeeb The politics of Muslim Cultural reform. Jadidism in Central Asia (Berkeley: University of California Press, 1997; Abduraximova N., Ergashev F. Turkistonda chor mustamlaka tizimi. – Toshkent: Akademiya, 2002.; Axmadjonov G.A. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda (Chorizimning Turkistondagi mustamlakachilik siyosati tarixi va tarixnavisligi). – Toshkent, 2003; Tillaboev S.B. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ma'muriy – hududiy boshqaruv tizimi va unda mahalliy aholi vakillarining ishtiroqi (Farg'ona viloyati misolida) / Tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2006; A.S. Morrison Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India – New York, 2008.

²² Ishanova Sh.A. Normy shariata i primeneniye ix kaziyiskimi sudami Sredney Azii do 1924 goda. / Avtoref. disser. kand. yurid. nauk. – Tashkent, 1992; Mukimov Z. Osnovnye istoricheskie istochniki prava v Uzbekistane (VIII-XIX vv.). / Avtoref. disser. dok. yurid. nauk. – Tashkent, 1997; Zaynobbiddinov N.S. Istoriya razvitiya sudebnoy sistemy

fundamental research on the compilation, preparation for publication and scientific circulation of the list of judicial documents and certificates²³.

In 2016, U.Sultanov analyzed the activities of the qadi courts in Tashkent, the documents and the composition of the courts on the relationship of waqf endowments²⁴. In his research, the author reveals the changes in the economy of the foundation in the historical and cultural area of Tashkent and the associated socio-economic relations.

The monographs by I.Bekmirzaev, D.Sc., published on the basis of his Ph.D. and D.Sc. dissertations, cover the role of the institute of judiciary in the political, social and spiritual life of Mawaraunnahr, and the historical roots of judicial documents²⁵.

Foreign researchers such as A.Morrison²⁶, D.Arapov²⁷, Adib Khalid²⁸, R.Garipova²⁹ conducted their research mainly on the basis of Russian-language sources, as well as evaluated the reforms in the judiciary only on the basis of normative documents and did not study in depth the documents compiled by the qadis and the activities of courts. Unlike others, P.Sartori³⁰ argues that the new decisions made by the imperial administration have not been effective for a long time, and that the records kept by the judges are invaluable in studying the history of the country's legislation, such as the *sijjils* in the Ottoman Empire.

In summary, the relevance of the chosen topic is determined by the fact that the disclosure of the source significance of the documents of Tashkent city judges in the coverage of social issues has not been studied as a separate object of study.

Today, a large number of documents of Tashkent judges are stored in the funds of the National Archive of Uzbekistan (hereinafter – NAU). The archive contains the funds of about 130 judges from 3 provinces of Turkestan (Samarkand, Fergana and Syrdarya), as well as in the city of Tashkent and Tashkent *uezd*. The largest part of the judges' funds in the archive in terms of their size are the

v Sredney Azii v kontse XIX – nachale XX vv. / Avtoref. disser. kand.ist. nauk. – Tashkent, 2006; Raxmanov A.R. Islom huquqida shartnoma va majburiyatlar hamda milliy qonunchilik (qiyosiy-huquqiy tahlil). Tarix fan. dok. disser. avtoref. – Toshkent, 2008.

²³ Katalog Xivinskix kaziyiskix dokumentov XIX – nachala XX vv. // Sost.: Urumbaev A., Xarikava T., Fayziev T., Djuraeva G., Isogay K. –Tashkent-Kioto, 2001; Sultonov O'.A. Toshkent qozixona hujjatlarini o'rganish muammolari va istiqbollari (O'zMA fondi) // Respublika yosh olimlar to'plami. – Toshkent, 2008; Karimov F., Sartori P., Ziyodov Sh. Sebzor dahasi qozisi faoliyatiga oid hujjatlar. Toshkent: O'zbekiston, 2009; E. Karimov. "Regesty kaziyiskix dokumentov i xanskix yarlykov Xivinskogo xanstva XVII – nachala XX v. Tashkent, Fan. 2007; H.A.Aminov, O'.A.Sultonov. Kolonial Turkistonda qozilar daftari: Toshkent, 1887. – Toshkent, Navro'z. 2016.

²⁴ Sultonov O'. Toshkent vaqf xo'jaligida an'analar, islohotlar va muammolar (XVI–XX asr boshlariga oid tarixiy hujjatlar asosida). Tar. fan. dok. (DSs) ... dis. – Toshkent: TD ShI ShQM, 2016.

²⁵ Bekmirzaev I.I. "Burhonuddin Mahmud al-Buxoriy va Movarounnahr qoziligi" Monografiya. – Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2011; Bekmirzaev I.I. Movarounnahrda qozilik hujjatlari: tarixiy ildizlar va tahliliy yondashuvlar. – Toshkent: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2014.

²⁶ Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India – New York, 2008.

²⁷ Arapov D.Yu. Musul manskii mir v vospriyatii verxov Rossiyskoy imperii // Voprosy istorii. 2005.

²⁸ O'sha joyda. – B. 253.

²⁹ Garipova R. Married or not married? On the obligatory registration of Muslim marriages in nineteenth-Century Russia // Islamic law and society 24 (2017).

³⁰ Sartori, Paolo. Visions of Justice: Sharī'a and Cultural Change in Russian Central Asia. – Leiden: Brill: 2016; Ibid. Judicial elections as a colonial reform the *qadis* and *biys* in Tashkent, 1868-1883 // Cahiers du Monde russe, 49/1, Janvier mars, 2008; Ibid. Colonial legislation meets sharī'a: Muslims' land rights in Russian Turkestan // Central Asian Survey. Vol. 29, № 1, March 2010.

documents belonging to the judges of Samarkand province (almost 50%), followed by Syrdarya and Fergana provinces. The study identified a list of judges who worked in four districts of Tashkent in 1868-1922. The archives contain a total of 110 collections of 9 judges from Shayhantahur district, a total of 97 books of judgments and acts of 8 judges from Beshyogoch district, a total of 94 verdicts and acts from 10 judges from Sebzor district, 11 judges from Kokcha district. 91 books of judgments and acts have been preserved. If the book of decisions includes the date, the content of the petition of the plaintiff and the defendant, the decision of the judge, the signature of the parties and the judge and a copy of the decision, while the book of acts contain data on all notarial activities of the judge, i.e. land purchase, loan and mortgage³¹.

The judges also legalized and issued documents on "marriage", "divorce", "*khul*", "*wasiyatnama*" and "*wakil*", "*nasabnama*", "division of inheritance", "partnership", "*mushtarak mulk taqsimati*", formalized documents such as "cancellation of the trade agreement (*iqala*)", "guarantee", "exchange of property", "loan", "pledge (*rahn*)", "*bayi joiz*", "*bayi bot*", "rent" and "*waqfnama*". Their content analysis, systematization, monitoring of documents in different funds, identification of new information through comparison, disclosure of source significance will allow further development of Islamic studies, source studies and history. In selecting the judicial documents to be examined, it is necessary to draw conclusions about its source value, depending on its internal and external characteristics. External features of the document, in addition to its paper and letter (note), the time and place of writing, the author, the reasons for writing are evaluated taking into account the socio-political processes of the period. Without identifying these, it is not possible to form a correct picture of the events described in the document. If the author's name and date are unclear in the identified document, in addition to a careful study of the source line by line, it is necessary to pay attention to the seals.

In general, the source studies of judicial documents is a relatively new area of research, and there is great potential for its development. At the same time, the study of sources in a number of regional museums, libraries and archives is still pending. Their study is of great scientific importance in covering the history of Uzbekistan.

The second chapter of the dissertation is entitled "**Activities of Tashkent qadis in the 19th and early 20th centuries and the order of management of property documents**", which provides a source analysis of the activities and procedures of Tashkent qadi courts as well as the documents on the property. The operation of qadi courts in Tashkent is almost the same as in Kazan and Kokand. The judges had higher education and studied at prestigious madrassas in Bukhara, Tashkent and Samarkand. Authoritative and popular books such as "Mukhtasar al-

³¹ O'zMA, I-363-fond, 1-ro'yxat, 13 va 364 yig'majildlar.

Wiqaya”³², “Jome' ar-rumuz sharhi Mukhtasar al-Wiqaya”³³ and “Hidoya”³⁴, which were the main sources in the appointment of judges, were used in Mawaraunnahr as sources of the Hanafi school, and these books were used as the main program in appointing judges. In turn, the judges made their judgments on the basis of these books in their practical and executive work.

For instance, in July 1866, a *mahkama* (court) was established in place of the local qadi courts. In some documents, the court is referred to as “city participation” or “city administration”. It included qadis and seven advisers, muftis and a'lams (scholars) elected from the indigenous population of Tashkent. First Saidazim son of Muhammadboy, then Ishaqboy held the position of senior adviser. Most of the experimental procedures introduced in the country were repealed after a short period of time because they did not justify themselves.

In 1867, in accordance with the "Temporary Regulations on the Administration of the Turkestan", the courts of qadis (Shari'a law) and biys (customary law) were re-established, and the procedure for the election of candidates and the operation of the courts was established. The activity of people's courts is limited to dealing with civil cases such as family and marriage, inheritance. In the Charter of the Turkestan Province of 1886, the colonial government not only compromised with Islamic law, but also began to study it. The first attempts in this direction were the translation into Russian of the works of European scholars on Islamic law³⁵. In addition, some Russian officials have suggested that judges be required to file documents in Russian³⁶, while others have acknowledged that the social relations process in the courts is complex and confusing, and that judges should judge according to Islamic sources³⁷.

The analysis of sources of property relations confirms that in the early 19th and 20th centuries, as a result of effective work of Tashkent judges to raise the legal awareness of local citizens, in particular, legal literacy in property relations,

³² This known as “An-Niqoya” (“an-Nuqoya”, “Niqoyat ar-rivoya”, “Niqoyat al-Viqoya” yoki “Muxtasar al-Viqoya”). The author Sadr ash-shari'a al-asg'ar Ubaydulloh ibn Mas'ud al-Mahbubiy al-Buxoriy (d. 747/1347) This work is known as "Mukhtasar al-Viqaya" because of its brevity and conciseness in the books of jurisprudential texts.

³³ In the *tazkira* genre and historical works created in Movarounnahr, Shamsuddin Muhammad al-Kuhistani (d. 1546), the owner of the “Jome' ar-Rumuz”, was the chairman-mufti of Bukhara for several years, and his grave was placed in the most prestigious cemetery in Bukhara. that is, because the author is a well-known jurist, and his book contains many jurisprudential narrations, the work is one of the most widely used "noteworthy" works among scholars and students for the last four centuries.

³⁴ “Al-Hidaya” Commentary on “al-Bidayat al-Mubtadi” (Guide in the Commentary on Bidayat al-Mubtadi). The work of Burhanuddin al-Marghinani (1123-1197). “Al-Hidoya” consists of a total of 57 books, 168 chapters and 153 chapters. The fact that the work has been read as a basic textbook on Hanafi jurisprudence in madrassas since its inception means that it has played an important role in the development of the history of jurisprudence. That is why there are so many manuscripts and lithographs. Many Hanafi works were written under his influence in the Middle Ages. “Al-Hidoya” has more than a hundred comments and margins / Aminov H., Primov S. History, sources and terminology of Hanafi jurisprudence. - Tashkent: Movarounnahr, 2017.

³⁵ In 1893, the military governor of the Syrdarya region Grodekov N.I. translated the book "Hidoyai Sharif" into English and published under his editorship that written by Burhoniddin Marghinoni, this work published in English earlier in 4 volumes.

³⁶ Lykoshin N. Kazi (narodnye sudi). Bytovoy ocherk osedlogo naseleniya Turkestana / Russkiy Turkestan. Sbornik, t. 1. Prilojenie k gazete “Russkiy Turkestan”. Tashkent: Tipografiya “Russkiy Turkestan”, 1899. – S. 57.

³⁷ Davletshin A. Otchet o komandirovke v Turkestanskiy kray i stepnye oblasti dlya oznakomleniya s deyatel'nost'yu narodnyx kaziev. – SPb., 1901. S. 36-63.

mutually beneficial relations between different social strata were strengthened. The most common of these transactions was the home sale. It can be seen that the judges have developed clear formulas for the legalization of real estate sales, property leases, inheritance in the territory of Tashkent. It contains the territorial location of the property, the border, the names of the neighbors, the terms of the sale, the seller and the buyer, the witnesses and, of course, the judge's own seal of approval.

In conclusion, after the occupation of Tashkent by the Russian Empire, the imperial administration carried out administrative reforms in order to create a system of courts in the country that meets the requirements of the policy of centralization. In implementing its policy of radically changing the local administrative system in the establishment of its colonial power, it pursued the strategic goal of "reforming" the judiciary and the activities of the judiciary, which played an important role in the spiritual and social life of the region. This was also evident in the transformation of the country's traditional judicial system under colonial rule. At first glance, the local judiciary, which has remained largely unchanged, is in fact slowly and centrally controlled, with the election of people in the interests of the empire instead of the traditional requirements for the position of judge, resulted in the liquidation of the qadis.

The third chapter, entitled "**Reflection of family issues in the documents of the Tashkent qadi documents**", describes the solution of marital and divorce issues, the procedure for appointing and supervising guardians of orphans in the practice of the court.

In practice, the right to perform marriages (*nikah*) is granted not only to judges, but also to mosque imams and other Sharia scholars. Judges in Tashkent set four conditions for a man before marriage. These are: 1) the husband should not leave his wife without a pension for up to 6 months; 2) the husband does not beat or injure his wife unreasonably; 3) not to marry the second wife without the consent of the first wife; 4) the husband does not take the woman to another city or far away without the consent of his wife¹. During the marriage, the judge explained to the woman that she could file a complaint against her husband who did not comply with these conditions. At the beginning of the twentieth century, marriage records were distributed in Tashkent, and judges gave them to the bride and groom. In addition to the above four conditions, it stipulates not to consume various harmful toxins, intoxicants and to protect oneself from infectious diseases.

The issue of family separation was considered only by judges. In particular, in 1900, 12 out of 136 different cases in Shayhantahur district, 7 out of 151 cases in Sebzor, 6 out of 139 cases in Beshyogach and 2 out of 112 cases in Kokcha district were related to family divorce³⁸. Thus, it is worth noting that among the population of Tashkent (about two hundred thousand) there were 27 cases of divorce per year. Indeed, it can be concluded that these figures were also low due to the explanatory work carried out among the young people who were getting married and the conditions formalized by the judges.

³⁸ Davletshin A. Otchet o komandirovke v Turkestanskiy kray ..., 1901. – B. 45-52.

The Provisional Regulations on the Administration of the Syrdarya and Ettisuv (Semirech'ie) Provinces, adopted in 1867, included special articles stating that citizens who were in charge of marriage matters considered in the qadi courts could apply to the Russian administration³⁹. The purpose of introducing these articles was to allow vulnerable Muslim women to appeal to traditional or imperial courts over their inequality as a way to attract as many as possible to the new government. However, since the resolutions of the late 19th and early 20th centuries were largely made by judges and almost no local women appealed to Russian courts, these articles were removed from the 1886 Turkestan Statute.

Despite the policy of the colonial administration in the late 19th and early 20th centuries to restrict the activities of judges and discredit them, they adhered to tradition in resolving family issues considered by judges in Tashkent.

In Islam, judges are responsible for supervising orphans and appointing guardians. In fact, the appointment of a guardian is the right of the father according to the Shari'a, whoever the father appoints was the guardian, and the judge could not deprive him of the guardianship unless his betrayal was proved. However, the guardian appointed by the father could, at his own discretion and in agreement with the judge, delegate the guardianship to another person. According to the archival document, the judge of Sharifkhoja⁴⁰ has appointed as a guardian Mullo Muhammad Aminbek of Ozodakhon, her brother, an orphan girl, daughter of the late Kokand khan Sayyid Muhammad Khudoyorkhan, living in Kashgariyon mahalla of Shayhantahur district.

The guardian is entrusted with the task of raising orphans, bringing them up, and managing their property. This ruling in the Shari'a was introduced in order to protect the property of orphans and prevent them from being wasted. To do this, the judge handed over to the guardian all the value and quality of the appropriate share of the inherited property, which will be left to the orphan after the death of the father. The value and qualities of this property were fully recorded by the judge in his notebook. A total of 415 juvenile orphans are included in the two-year notebook drawn up by Mullo Odil Ishaqboy oglu, who served as a judge in 32 mahallas in the Kokcha district from 1899 to 1900. Of these, 169 were girls and 246 were boys. 137 close relatives, 47 neighbors and 38 other strangers were appointed as guardians. Hence, while the loss of a breadwinner by a minor during this period was several tens each year according to the annual calculation due to divorce, it can be observed that the number of children who lost a breadwinner due to the above deaths was several hundred.

The guardian did not necessarily have to be childless in order to take care of the orphan. Perhaps those who have children of their own should also accept orphans into their families and pat their heads like their own children, the judges have well advocated among the population. In particular, orphans who did not

³⁹ Vremennoe polozhenie ob upravlenii Syrdar inskoy i Semirechenskoy oblasti 1867 g. Brachnye dela: stat i. 203 i 235.

⁴⁰ O'zMA, I-366 fond, 1-ro'yxat, 68a. yig'majild, 34 ob.-varaqda, 34-raqamli sag'ir ishi.

inherit anything from their father were obliged to receive alimony from their paternal relatives (for example, grandfather, uncle, cousin's sons).

The guardian appointed to the orphan child reported to the judge regardless of social background. In 1888, for example, Sayyid Muhammad Fansurlohbek, the son of Kokand khan Sayyid Muhammad Khudoyorkhan, an orphan living in Tursun Sultan mahalla of Shayhantahur district, summoned his mother and guardian Ma'sudahanim to the treasury to report on 45 types of property inflicted on his orphan child. 19-year-old Fansurlohbek came to the qadi court alone and reported that he had grown up and had two wives. He told them that he was expecting a child, gave the qadi a written receipt stating that there is no need to check him and get a Sharia report. The judge closes the orphanage in the presence of witnesses⁴¹.

In general, the local population, brought up under the influence of national traditions, took responsibility and attention to the upbringing of juvenile orphans. Juvenile orphans were adopted not only by their close relatives, but also by neighbors and even strangers with the intention of reward.

CONCLUSIONS

The following conclusions were drawn from the research and analysis carried out within the framework of the goals and objectives set out in the dissertation:

1. Although a number of studies on the history of the Central Asian Judicial Institute were conducted in the early 19th and early 20th centuries, this topic has generalized conclusions and issues that need to be addressed. In particular, based on the direction and content of research on the activities of Tashkent courts, the nature of the proceedings of judges and the order of registration of legal documents and diplomacy, coverage of sphragistics as a scientific problem is not fully formed. It is incorrect to interpret the activities of qadi courts only in legal terms. On the contrary, judges have been one of the most important figures in the development of a number of areas, such as maintaining stable social relations, properly forming family ties, protecting the property interests of the parties, and ensuring the rights of orphans. It is therefore not possible to have a detailed picture of the judiciary without studying the above-mentioned features of the judiciary documents.

2. It allows to correctly interpret the content, form and, most importantly, the purpose of the documents by analyzing the source and palaeographic features of the documents created and implemented in Tashkent, based on the principles of documentation. Judicial sources include information on the lifestyle, social life, communication and relations of the population, the order of their consideration, trade agreements, financial issues related to the price of real estate, as well as the toponymy of neighborhoods and districts. However, during the rule of the Russian Empire, the composition and types of judicial documents underwent a number of changes. In particular, the books of records of decrees and acts introduced by the imperial administration were put into circulation. With their help, the colonial

⁴¹ O'zMA, I-366 fond, 1-ro'yxat, 68a.-yig'majild, 22 ob.-23 betlarda, 23-raqamli sag'ir ishi.

administration was able to restrict the activities of judges, check and control whether they were acting within the framework of the newly established laws.

3. The judge noted the study of judicial documents in Tashkent courts as a source, the scientific substantiation of existing methodological and theoretical issues in the field of research of such documents, following a clear formula in the description of each case. They are an important historical source and one of the primary documents in the history of law. In particular, since the 19th century, the documentation of marriages differs from other regions. One of the regional features of Tashkent's qadi courts is the fact that the rights and obligations of the couple getting married were specified in writing when issuing a marriage certificate.

4. Legal pluralism, formed on the basis of changes in the activities of Tashkent's qadi courts during the colonial period, was both aimed at protecting the interests of the empire and restricting the activities of qadi courts. In order to expand the powers of the Russian courts, which were set up against the qadi courts, the procedure adopted by the local population to see and overturn the protests of the local population against the verdict of the traditional judges was abolished because it was not required in practice. Nevertheless, the transfer of this power to the Tashkent prosecutor in 1886 was a clear manifestation of the policy of discrediting the judiciary by subordinating the judiciary to the watchdog agency. In addition, due to the nature of colonialism, attempts to change the documentation and registration of court documents in the Russian language expressed a policy of alienation from national interests.

5. Various Sharia based property documents in Tashkent's qadi courts reveal the diversity of citizens' financial relations, such as land ownership, rent, debt, inheritance, trade, and gifts, as well as the practice of documenting property relations. The judges, who also documented the notarial practice, paid special attention to the documents substantiating its legality, as well as providing detailed information about the property. In particular, documents included information on the full name of the parties, place of residence, size and quantity of real estate, border areas, the name of the neighborhood and direct witnesses. In the distribution of inheritance, if there is a property or money, the amount is clearly indicated, and how it is distributed is indicated in *soums* and *tiyins*. In addition to the document he had drawn up, the judge also cited documents relating to the previous owner. This, in turn, served to prevent future conflicts, while providing a complete legal solution to the financial relationship.

6. Among the social issues that make up the main work of judges in Tashkent, the documents on marriage and divorce were studied separately, and their content and essence were revealed. It was found that they followed traditions more strictly when considering issues. At the same time, it is possible to draw a clear conclusion on the basis of the documents that emerged in the course of the operation of the qadi courts that they were resolved through the prevention of family disputes and the establishment of parties.

7. There are theoretical issues and practical solutions to the procedure for appointing a guardian for minors, as well as specific aspects of their control in the Tashkent region. Beginning in 1873, the Von Kaufman Orphanage in Tashkent, and later orphanages in Andijan, Margilan, Kokand, and Samarkand, housed mainly children of non-Muslims and neglected children. Indigenous people, brought up under the influence of Islamic values and national traditions, have never forgotten their responsibility and attention to the upbringing of underage orphans. Children who have lost their breadwinners were taken into care not only by their close relatives, but also by their neighbors and even strangers in order to achieve the infinite blessings shown in Islam. In particular, in December 1902, a devastating earthquake in the city of Andijan thwarted the efforts of the Russian Empire to build special homes for Muslim children in Tashkent and elsewhere.

On the basis of the analyzed problems and the obtained conclusions, the following recommendations were developed:

1. Given that the studied judicial documents are an important source in the study of social history of Uzbekistan, it is possible to create a scientific catalogue qadi documents and place an electronic list of documents.

2. Inclusion of a separate paragraph "From the history of Central Asian qadi courts" in the "Judicial system" section of the multi-volume book "History of Uzbekistan" to be written by the Institute of History of the Uzbekistan Academy of Sciences, and can be enriched with terms of qadicourt to "Islamic Encyclopedia" will be published in 20 volumes at the initiative of the International Islamic Academy of Uzbekistan.

3. It is proposed to place samples of copies of Tashkent judicial documents on the exhibits of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, consisting of written cultural heritage of the 19th and early 20th centuries.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

МИРЗАЕВ НАСРИДДИН МУХРИТДИНОВИЧ

**ДОКУМЕНТЫ КАЗИЙСКИХ ВЕДОМСТВ ТАШКЕНТА
О СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ XIX – НАЧАЛА XX вв.**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2020.4.PhD/Tar826

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научный руководитель:

Бекмирзаев Илхомжон Исроилжонович
доктор исторических наук, доцент

Официальные оппоненты:

Тошкуллов Журабой Уринбоевич
доктор юридических наук, профессор

Зиёдов Шовосил Юнусович
кандидат исторических наук, доцент

Ведущая организация:

**Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека**

Защита диссертации состоится **«27» апреля 2021 года в 11:00 часов в виде онлайн/оффлайн заседания** Научного совета DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрировано за № 73). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан **«27» «03» 2021 года.**
(реестр протокола рассылки № 1, от «15» «03» 2021 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

Н.А.Мухамедов

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является изучение документов казийских ведомств Ташкента о социальных отношениях XIX – начала XX вв.

Объектом исследования выступают документы казийских ведомств Ташкента XIX – начала XX вв.

Предметом исследования являются документы казийских ведомств Ташкента, рассмотренные в социальных отношениях об имуществе, бракосочетании, разводе, назначении опекуна детям-сиротам.

Методы исследования. В диссертации использованы методы историзма, статистического анализа, индукции и дедукции, контент-анализа текста.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

на основе рассмотренных в казийских ведомствах Ташкента 1000 исторических документов об имуществе, долге, *ибро* (отказ от прав), купле-продаже, бракосочетании, разводе, опекунстве несовершеннолетних сирот, а также нотариальных актов граждан раскрыто, что для обеспечения надежной защиты прав и свобод сторон к делу привлекались надежные свидетели и решения заверялись печатью, подобным образом сформировалась традиция национального законотворчества;

доказано, что заведенные начиная со второй половины XIX века казиями Ташкента специальные регистрационные книги «Решений» (*حکم دفتری*) и «Актов» (*اكت دفتری*), служили также предотвращению необоснованных конфликтов в будущем;

на основе архивных источников доказано, что узбекский народ, придающий большое внимание общечеловеческим ценностям и национальным традициям принимал в свои семьи даже чужих осиротевших детей (*صغیر*), в результате в детские приюты, открытые в Ташкенте имперской администрацией не были сданы дети-сироты мусульмане;

выявлено, что и в казийских ведомствах Ташкента при рассмотрении гражданских дел, связанных с имуществом, было широко распространено оформление решения, получившего название (*ابرا*) *ибро* (отказ от прав), когда казий предлагал тяжущимся сторонам решить разногласие путем примирения и в результате истец в надежде на благое воздаяние отказывался в пользу ответчика от собственных имущественных прав.

Внедрение результатов исследований. На основании научных результатов анализа значимости изучения документов казийских ведомств Ташкента XIX– начала XX вв. осуществлено следующее:

научные выводы, разработанные на основе рассмотренных в казийских ведомствах Ташкента 1000 исторических документов об имуществе, долге, *ибро* (отказ от прав), купле-продаже, бракосочетании, разводе, опекунстве несовершеннолетних сирот, а также нотариальных актов граждан раскрывающие, что для обеспечения надежной защиты прав и свобод сторон

к делу привлекались надежные свидетели и решения заверялись печатью, подобным образом сформировалась традиция национального законотворчества, нашли отражение в содержании 1-го тома книги «Вопросы-ответы о религии и жизни», опубликованного на основе заказа Управления мусульман Узбекистана (Справка Управления мусульман Узбекистана от 4 декабря 2020 года за №2472). В результате население получило возможность найти обоснованные ответы на проблемные вопросы, встречающиеся в жизни и семейных отношениях;

выводы о том, что заведенные начиная со второй половины XIX века казиями Ташкента специальные регистрационные книги «Решений» (حکم دفتری) и «Актов» (اكت دفتری), служили также предотвращению необоснованных конфликтов в будущем, нашли отражение на страницах 56-70 книги “100 лет архивной системе Узбекистана”, подготовленной на основе заказа Агентства «Узархив» (Справка Агентства «Узархив» от 4 декабря 2020 года за №01-26/1081). В результате большинство пользователей архивов получили возможность полноценно узнать о видах и содержании казийских документов, изучить научно-духовное наследие предков, укрепить чувства национальной гордости и самосознания;

научные выводы о том, что узбекский народ, придающий большое внимание общечеловеческим ценностям и национальным традициям принимал в свои семьи даже чужих осиротевших детей (صغیر), в результате в детские приюты, открытые в Ташкенте имперской администрацией не были сданы дети-сироты мусульмане, были использованы в выявлении, отборе казийских документов на староузбекском и персидском языках при подготовке музейных экспозиций для “Музея истории органов юстиции”, открытого к 100-летию создания Министерства юстиции Республики Узбекистан (Справка Министерства юстиции Республики Узбекистан от 24 августа 2020 года за №17/6-5/2351). Данные документы позволили посетителям музея поближе познакомиться с казийской практикой оформления опекунов детей-сирот;

выводы о том, что и в казийских ведомствах Ташкента при рассмотрении гражданских дел, связанных с имуществом, было широко распространено оформление решения, получившего название (ابرا) *ибро* (отказ от прав), когда казий предлагал тяжущимся сторонам решить разногласие путем примирения и в результате истец в надежде на благое воздаяние отказывался в пользу ответчика от собственных имущественных прав, были использованы в подготовке телесценария и передачи «Такдимот» в телеканале «O‘zbekiston tarixi» (Справка Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 24 декабря 2019 года за №03-40-2707). В результате у телезрителей была возможность ознакомиться с историей казийских судов города Ташкента, получить новые сведения о научном и документальном наследии предков, повысить исторические знания и национальное достоинство.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования апробированы на 7 международных и 11 республиканских научно-практических конференциях.

Опубликованность результатов исследования. По результатам диссертации опубликовано 31 научная работа, в частности 13 научных статей, в научных изданиях, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, из них 2 – в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и источников. Объем исследовательской части диссертации составляет 129 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

1 бўлим (1 часть; part 1)

1. Мирзаев Н. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон суд тизими ислохоти тарихига доир айрим тадқиқотлар таҳлили // Шарқшунослик журнали. – Тошкент: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 2013. – № 16. – Б. 188-194. (07.00.00; № 2)

2. Мирзаев Н. XIX аср охири – XX аср бошлари Тошкент шаҳар қозилари архив фондларидаги айрим ҳужжатлар тавсифи хусусида // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: ЎзР ФА Тарих институти, 2014. – № 2. – Б. 66-77. (07.00.00; № 6)

3. Мирзаев Н. Тошкент шаҳар Кўкча даҳаси қозисининг «Сағирлар дафтари» XIX аср ижтимоий тарихини ўрганишда манба сифатида / Тарих фани Марказий Осиё интеллектуал ривожиде контекстида. Тарихшунослик ва манбашунослик очерклари / Кол. монография. Масъул муҳаррир Д.Алимова. – Тошкент: Yangi nashr, 2014. – Б. 303-307.

4. Мирзаев Н. Ислонда қозилик институти ва унинг шаклланиш тарихи // “Huquq va burch” ижтимоий-ҳуқуқий журнал. – Тошкент, 2017. – № 5 (137). – Б. 40-45. (12.00.00; № 2)

5. Мирзаев Н. Туркистон қозилик амалиётида ижтимоий масаларнинг ечими // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018. – № 4. – Б. 65-68. (07.00.00; № 17)

6. Мирзаев Н. XIX аср Тошкент тарихини ёритувчи айрим архив ҳужжатлари таҳлили // INFOLIB ахборот-кутубхона журнали. Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг матбаа бўлими. – 2018. – № 2. – Б. 82-85.

7. Мирзаев Н. Архивные фонды казийских судов – важный источник по изучению социальной истории г. Ташкента конца XIX – начала XX вв. // Россия и мусульманский мир: научно-информационный бюллетень М.: РАН. ИНИОН, 2019. – № 1 (311). – С. 113-122. (07.00.00; № 29)

8. Мирзаев Н. Қози лавозими ва унинг одоби ҳақида ёзилган асарлар таҳлили // INFOLIB ахборот-кутубхона журнали. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг матбаа бўлими. – 2019. – № 2. – Б. 66-69.

9. Мирзаев Н. Самарқанд қозилик маҳкамалари тарихи тажрибасидан // Одил судлов – Правосудие. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ахборотномаси. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2020. – № 3. – Б. 46-50. (12.00.00; № 3)

10. Mirzaev N. Muslim orphans in Colonial Tashkent in the late XIX – early XX centuries based on court records // International Journal of Development Research. Vol.10, Issue, 04, pp. 35118-35121, April 2020. (Scientific Journal Impact Factor: SJIF 2019 = 7.012)

11. Мирзаев Н. Вабога қарши курашда қозилар иштироки // “Ҳидоят” журнали. – Тошкент: Ўзбекистон мусулмонлар идораси, 2020. – № 7. – Б. 30-31. (24.00.00; № 2)

12. Мирзаев Н. Тошкентлик Шаҳзоданинг тақдири Ўзбекистон Миллий архиви ҳужжатларида // INFOLIB ахборот-кутубхона журнали. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг матбаа бўлими. – 2020. – № 3. – Б. 66-69. (Doi: 10.47267)

13. Мирзаев Н. XIX аср охиридаги Тошкент қозилик ҳужжатларида аёлларнинг ижтимоий мавқеи масалалари // Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг маънавий-маърифий, илмий-адабий журнали. – Тошкент. – 2020. – № 2. – Б. 17-20.

2 бўлим (2 часть; part 2)

1. Мирзаев Н. Туркистонда суд тизими ислоҳоти тарихшунослиги // ЎзР Олий ва ўрта таълим вазирлиги Тошкент давлат Шарқшунослик институти. Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги илмий-амалий конференция тезислари тўплами. – Тошкент, 2012. – Б. 38-41.

2. Мирзаев Н. Қозиларнинг иш юритиш фаолияти тарихидан (ЎзР МДА «Вақф ҳужжатлари коллекцияси» фонди таҳлили асосида) // «Архив иши ёшлар нигоҳида» мавзуидаги талабалар амалий семинари мақолалари тўплами. – Тошкент, 2012. – Б. 79-83.

3. Мирзаев Н. Россия империяси ҳукмронлиги даврида Туркистон қозилари фаолиятидаги ўзгаришлар // Тошкент давлат техника университети, Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. IV тўпلام. – Тошкент, 2013. – Б. 150-154.

4. Мирзаев Н. Қозилик ҳужжатлари / Ўзбекистон тарихи хрестоматияси. IV жилд. (1860-1917 йиллар). – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б. 179-192. (Ш.Зиёдов билан ҳаммуаллифликда)

5. Мирзаев Н. «Вақф ҳужжатлари коллекцияси» Архив фондининг рўйхатини такомиллаштириш хусусида // Central Asia-2016 «Фан, таълим, маданият ва бизнесда интернет ва ахборот-кутубхона ресурслари» мавзусидаги X Халқаро конференция материаллари тўплами, 21-23 апрель. – Тошкент: А.Навоий номидаги Миллий кутубхонаси нашриёти. – Б. 208-214.

6. Мирзаев Н. Давлат архивларида фуқароларнинг шахсий архив фондларини шакллантириш // Central Asia-2017 «Фан, таълим, маданият ва бизнесда интернет ва ахборот-кутубхона ресурслари» мавзусидаги XI Халқаро конференция материаллари тўплами, 26-27 апрель. – Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Б. 168-173.

7. Мирзаев Н. Бухоро амирлиги қозилик ҳужжатларида диний масалалар // «Марказий Осиё ва Ислом цивилизация» мавзуидаги ёш талабаларнинг республика анжумани тўплами. Тошкент, 2018 й.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси. – Б. 186-188.

8. Мирзаев Н. Архив ҳужжатларини ўрганишнинг долзарб масалалари

(XIX аср охирига оид қозилик ҳужжатлари мисолида) // Central Asia-2018 «Фан, таълим, маданият ва бизнесда интернет ва ахборот-кутубхона ресурслари» мавзуидаги XII Халқаро конференция материаллари тўплами, 18-20 апрель. – Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Б. 199-205.

9. Мирзаев Н. Тошкент қозиси Муҳаммад Шарифхўжанинг «Сағирлар дафтари» // Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 2019 йил 3 апрелдаги Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XVI илмий-амалий конференцияси тўплами. Тошкент, 2019 й. – Б. 126-128.

10. Мирзаев Н. Studying historical documents of archive: specificity of Tashkent qāḍī court records in the late 19th Century // Central Asia-2019 «Фан, таълим, маданият ва бизнесда интернет ва ахборот-кутубхона ресурслари» мавзуидаги XIII Халқаро конференция материаллари тўплами, 24-26 апрель. – Тошкент: А.Навоий номидаги Миллий кутубхонаси нашриёти. – Б. 189-192.

11. Мирзаев Н. Ўзбекистон Миллий архивидаги қозилик фондлари ҳужжатларининг манбавий аҳамияти // Ўзбекистон архивларининг 100 йиллигига бағишланган «Медиа майдонда тарих ва архившунослик интеграцияси муаммолари» мавзуидаги Халқаро илмий-амалий конференция тўплами. Термиз, 2019 й. – Б. 152-158.

12. Мирзаев Н. The matters of religious tolerance in the court records of the emirate of bukhara // V Международная научно-практическая конференция «Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века», город Нур-Султан (Астана), Казахстан, 2019. – Б. 63-66.

13. Мирзаев Н. Источниковедческая ценность казийских архивных фондов Ходжентского уезда конца XIX – начала XX вв. Международная научно-практическая конференция, посвященная 5500 летию древнего Саразма, на тему «Памятник Саразма и культура эпохи бронзы в Средней Азии», 18-19 декабря, г. Пенджикент (Таджикистан), 2019. – Б. 164-167.

14. Мирзаев Н. Исломнинг манбалари деганда нимани тушунамиз? Динни ўрганишдаги хато ёндашувлар // Диншуносликнинг долзарб муаммолари тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёти, 2020, – Б. 68-70.

15. Мирзаев Н. XIX аср охирида Тошкентда яшаган айрим оилаларнинг мол-мулкларига оид ҳисоб дафтарлар // Ёш олимлар илмий мақолалари тўплами/тузувчилар: О.Эрназаров, А.Акмалхонов, Б.Мухтаров. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2020. – Б. 89-95.

16. Мирзаев Н. Дин ва ҳаётга оид савол-жавоблар. 1-жуз / Ўзбекистон мусулмонлари идораси. – Тошкент: Мовароуннаҳр нашриёти. 2020. – 140 б. (Ҳ.Тоштемиров, Ғ.Холбоев, А.Турсуновлар билан ҳаммуаллифликда)

17. Мирзаев Н. Ўзбекистон ҳудудида қозилик судларининг фаолият кўрсатиши хусусиятлари // Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. I жилд / Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов. –Т.: “Lesson press”.

2020. – Б. 72-82.

18. Мирзаев Н. Тошкентлик шахзоданинг тақдири Ўзбекистон Миллий архив хужжатларида // «Ўзбекистонда архив соҳаси ривожланиши истиқболлари ва илмий-амалий тадқиқотлар» мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани мақолалари тўплами / Масъул муҳаррир ЎзМА директори Д.Т.Зокирова. – Тошкент, 2020. – Б. 35-38.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3,25. Адади 100. Буюртма № 15/21.

Гувоҳнома № 10-3719
“Тошкент кимё технология институти” босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.